

DE GEBRUIKSSPOREN IN DE TWAALFDE-EEUWSE COLLECTARIUS VAN SINT-MARIE

Een onderzoek naar de liturgische betekenis van de gebruikssporen in
Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 424 (5 C 5)

Masterscriptie voor de opleiding
Middeleeuwen en Renaissance Studies

Esther van de Vrie

Studentnummer:	0000965
e-mailadres:	e_van_de_vrie@hotmail.com
Datum van inleveren:	30-04-2015
Begeleider:	dr. H. G. E. Rose

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Hoofdstuk 1 – Het kapittel en de handschriften van Sint-Marie	5
1.1 Het kapittel van Sint-Marie	5
1.2 De handschriften van Sint-Marie.....	6
1.3 Afsluiting.....	7
Hoofdstuk 2 – Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 424	9
2.1 De aard van Hs. 424	9
2.2 De structuur van Hs. 424.....	13
2.2.1 Katernopbouw	13
2.2.2 Het toegevoegde eerste deel van het handschrift.....	14
2.2.3 Het toegevoegde laatste deel van het handschrift.....	14
2.2.4 Het midden van het handschrift, de collectarius in engere zin.....	15
2.2.5 De collectarius in engere zin en de <i>Leofric collectar</i>	17
Hoofdstuk 3 – De gebruikssporen in Hs. 424.....	20
3.1 Toevoegingen aan de samenstelling van het handschrift.	20
3.2 Bijgeschreven teksten.....	23
3.3 Geschrapte tekst	30
3.4 Klavieren	31
3.5 Ten slotte	33
Hoofdstuk 4 – Utrechtse sporen	34
Conclusie.....	40
Bibliografie.....	43
Literatuur:.....	43
Websites:.....	45
Handschriften:	45
Afbeelding op de voorzijde:.....	45
Bijlage 1 – De inhoud van Hs. 424.....	46
Bijlage 2 – Overzicht van wijzigingen aangebracht in de collectarius in engere zin	53
Bijlage 3 – Paper over de kalender uit stageperiode	104

Inleiding

Deze scriptie vormt een weergave van het onderzoek dat ik verricht heb naar een van de liturgische handschriften die de Universiteitsbibliotheek Utrecht in bezit heeft. Het betreft het handschrift met de signatuur Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 424 (5 C 5), hier voortaan kortweg Hs. 424 genoemd. Dit liturgische boek komt oorspronkelijk uit het kapittel van Sint-Marie in Utrecht. Het is een twaalfde-eeuwse collectarius en werd in het kapittel gebruikt tijdens de getijdengebeden. Een collectarius bevatte een bijbeltekst en een gebed (soms meerdere) voor de getijdengebeden van de kanunniken.

In dit handschrift is te zien hoe verschillende handen uit verschillende tijden opmerkingen of wijzigingen hebben aangebracht. Dit twaalfde-eeuwse boek is vermoedelijk gebruikt gedurende een groot deel van de eeuwen waarin het kapittel van Sint-Marie bestaan heeft. Rondom de teksten in het handschrift zijn bijvoorbeeld *responsoria* en *versiculi* (vaak met neumen) of aanvullende gebeden geschreven en ook zijn een aantal bladen later toegevoegd of later beschreven. Soms is direct duidelijk waarom er iets genoteerd is en moest er bijvoorbeeld een bepaalde passage geschrapt worden. Vaak is het echter niet direct duidelijk of een toegevoegde tekst een aanvulling is of een alternatief of is vanwege het bijsnijden van het handschrift of schade aan het handschrift moeilijk te lezen wat er is bijgeschreven.

Als afstudeeronderzoek heb ik onderzocht wat dit handschrift laat zien van de manier waarop de liturgie zich ontwikkeld heeft gedurende de eeuwen waarin het kapittel van Sint-Marie bestond.

Er is al eerder over het kapittel van Sint-Marie geschreven. In *Een kerk van papier* hebben Haverkate en Van der Peet bijvoorbeeld de bouwgeschiedenis van de kerk van het kapittel, de Mariakerk, beschreven.¹ Eerder hadden zij dat voor hun doctoraal scriptie aan het Kunsthistorisch Instituut van de Universiteit Utrecht al nauwkeurig onderzocht aan de hand van de beschikbare bronnen.²

De literatuur waarin verwezen wordt naar Hs. 424³ heeft soms een liturgische insteek, maar het zijn dan onderzoeken die de muziek in bijvoorbeeld antifonaria bestuderen of slechts terzijde

¹ H. M. Haverkate en C. J. van der Peet, *Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht*, Utrecht 1985. Evert van Ginkel, *Verleden wijk. De immuniteit van 'Sint-Marie'*, Utrecht 1998.

² H. M. Haverkate en C. J. van der Peet, *De Maria-kerk van Utrecht. Onderzoek naar de vroegste (bouw)geschiedenis van een kapittel-kerk* (Doctoraalscriptie, Utrecht 1984).

³ Voor een volledig overzicht van de literatuur verwijs ik graag naar de website 'Quaerite' van de universiteitsbibliotheek die online toegang biedt tot de handschriften in de collectie: handschriften.library.uu.nl. Naast toegang tot de handschriften biedt de website ook een overzicht per handschrift van de beschikbare literatuur. Wanneer in de zoekmachine 'Hs. 424' wordt ingevoerd, verschijnt een uitgebreide lijst met publicaties waarin Hs. 424 vermeld wordt.

Hier wordt digitaal toegang geboden tot de catalogi van de handschriften van de bibliotheek: Pieter Anton Tiele, *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Trajectinae I* (Utrecht 1887) en Abraham Hulshof, *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Traiectinae II* (Utrecht 1909). Ook wordt de catalogus van de geillumineerde handschriften genoemd: Koert van der Horst, *Illuminated and*

spreken over Hs. 424⁴ of het onderzoek gaat over een ander twaalfde-eeuws handschrift van Sint-Marie en Hs. 424 komt slechts kort ter sprake.⁵ Ander onderzoek is gedaan naar kapittels in het algemeen⁶ of juist naar specifieke kapittels, bijvoorbeeld dat van Oudmunster.⁷

Eerder is echter nog niet gekeken naar het individuele Hs. 424. Omdat dit een levend handschrift is geweest waarin nu nog sporen van de gebruikers zijn te zien in hun toevoegingen in de loop van de tijd aan het handschrift, is het interessant te zien wat deze toevoegingen zeggen over het

decorated medieval manuscripts in the University Library, Utrecht. An illustrated catalogue (Maarsse'n's Gravenhage 1989).

De titels die in voetnoot 4 genoemd worden en de eerste titel in voetnoot 5 zijn andere voor deze scriptie relevante titels uit het overzicht.

⁴ Enkele voorbeelden: Cees Vellekoop noemt Hs. 424 weliswaar, maar kiest de ordinarius van Sint-Marie, een handschrift aanwezig in Engeland (London, British Library Ms. Add. 9769) als onderzoeksobject. C. Vellekoop, 'Liturgie in een Utrechtse kapittelkerk. De koorboeken van Sint-Marie', in: R. E. V. Stuip en C. Vellekoop (ed.), *Utrecht tussen kerk en staat* (Hilversum 1991) 222-242. C. Vellekoop (ed.), *Liber ordinarius Sancte Marie Trajectensis. The Ordinal of St Mary's Church, Utrecht (Ms. London, British Library, Add. 9769)*, Delft 1996.

Ook Ike de Loos kiest een van de handschriften van het kapittel van Sint-Marie. Zij analyseert Hs. 406 (Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 406) en daarnaast een aantal antifonaria uit Bamberg en onderzoekt de gezangen van het vierde adventsofficie en het triniteitsofficie. Ike de Loos, *Duitse en Nederlandse muzieknotaties in de 12^e en 13^e eeuw* (dissertatie Universiteit Utrecht 1996).

Gisela Gerritsen-Geywitz onderzoekt de liturgische handschriften van Sint-Marie op codicologische wijze. Op grond van de vermelding van de wijding van het westaltaar kan worden vastgesteld dat een handschrift afkomstig is uit het kapittel van Sint-Marie, waarbij zij aanmerkt dat Hs. 424 wellicht van voor de datum van die wijding stamt omdat die wijding niet voorkomt in het handschrift. Daarna beschrijft zij de herkomst van de handschriften van Sint-Marie. Van Hs. 424 en enkele andere geeft zij aan dat er geen reden is om aan te nemen dat zij niet in Utrecht gemaakt zijn. Vervolgens gaat zij aan de hand van diverse voorbeelden uit de andere handschriften in op de kenmerken van andere herkomstgebieden. G. Gerritsen-Geywitz, 'Die Chorbücher des Utrechter Marienkapittels aus kodikologischer sicht', *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 53 (2003) 277-312.

⁵ J. P. Gumbert noemt de handschriften uit de twaalfde eeuw die in Nederland zijn overgeleverd. Uit de twaalfde-eeuwse handschriften uit Utrecht beschrijft hij een van de andere handschriften uit de twaalfde eeuw om kennis te verwerven over het Nederlandse boek van de twaalfde eeuw. Als voorbeeld van de drie twaalfde-eeuwse handschriften uit het kapittel van Sint-Marie noemt hij Hs. 424, maar gaat hier verder niet nader op in. J.P. Gumbert, 'Het Kapittelboek van de Utrechtse Mariakerk', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 6 (1999), p. 31-47.

In een artikel over de annalen van Sint-Marie, die te vinden zijn in het handschrift waarover Gumbert schrijft, bespreekt Kaj van Vliet na een inleidend deel over de samenstelling en de datering van het handschrift wat de opbouw van de annalen is. Uit de annalen valt op te maken dat er in de twaalfde eeuw grote schade is geweest aan het kapittel door een brand en door bezetting van het kapittel. Hs. 424 wordt genoemd als een van de weinige overgeleverde manuscripten van voor die verwoestingen. Kaj van Vliet, 'De zalige nagedachtenis van deken Otto. De annalen van St.-Marie beschouwd in hun context', *Madoc* 12 (1998), 202-210. Deze annalen zijn van belang omdat zij een beeld geven van de geschiedenis van het kapittel van Sint-Marie en omdat de informatie over de bisschoppen van Utrecht in de annalen vergeleken kan worden met de verwijzingen van de kalender in Hs. 424. Ook voor de bepaling van het moment van de kerkwijding van de kerk van Sint-Marie speelt dit handschrift een rol.

⁶ In een uitgebreid onderzoek naar kapittels in Nederland ruimt Kaj van Vliet ook geregeld ruimte in voor het kapittel van Sint-Marie. Daarbij baseert hij zich vooral op documenten uit archieven. Hij beperkt zijn onderzoek tot de jaren 695-1227. Daardoor ontbreekt wat het kapittel van Sint-Marie betreft wel de informatie over een lange periode waarin het kapittel ook bestond, namelijk de jaren na 1227. Kaj van Vliet, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht. 695-1227* (Zutphen 2002).

⁷ Bram van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 2003). Helaas gaat het werk niet specifiek over de kanunniken van Sint-Marie, maar over de kanunniken van Oudmunster. De gedetailleerdheid echter van de beschrijvingen van de regelingen van de kanunniken van Oudmunster geeft een goed inzicht in het kapittelwezen en zijn verrijkend bij het onderzoek van andere kapittels. Bovendien begint het boek met een weergave van de geschiedenis van het kapittelwezen in het algemeen die ook goed bruikbaar is.

gebruik van dit handschrift in de liturgie. In de marges van het handschrift staan bijvoorbeeld teksten van gebeden en gezangen bijgeschreven ter vervanging van of ter aanvulling op de tekst van de collectarius in engere zin, dat wil zeggen de oorspronkelijke kern van het handschrift.⁸ Een ander voorbeeld is het laatste katern van het handschrift waarin in een latere hand heiligengebeden zijn toegevoegd. Deze toevoegingen zeggen iets over de manier waarop men omging met het handschrift. Blijkbaar waren er op een gegeven moment wijzigingen nodig op de tekst van de collectarius in engere zin.

Door de tekst van de collectarius in engere zin en de toevoegingen in Hs. 424 te vergelijken, ontstaat meer duidelijkheid over het gebruik van het handschrift binnen de liturgie. Ik analyseer de toevoegingen in de marges en tussen de regels van het handschrift, de passages die geschrapt zijn, de bladen die aan het basishandschrift zijn toegevoegd en de sporen aan de rand van de bladen die laten zien waar de klavieren⁹ gezeten hebben. Daarbij is van belang in welke tijd de wijzigingen aan het handschrift zijn aangebracht, waar zij inhoudelijk voor staan en welke relatie zij hebben met de collectarius in engere zin.

De vraag die ik met dit onderzoek wil beantwoorden is: Wat laat Hs. 424 aan de hand van de uit verschillende eeuwen stammende gebruikssporen in het handschrift zien van de manier waarop de liturgie van de voormalige Mariakerk te Utrecht zich ontwikkeld heeft?

In het eerste hoofdstuk zal ik beschrijven wat het kapittel van Sint-Marie inhield en ik zal kort het ontstaan en het einde van het kapittel toelichten. Daarna volgt een paragraaf waarin ik de handschriftencollectie van het kapittel van Sint-Marie bespreek en welke plaats Hs. 424 daarin inneemt. In hoofdstuk twee zal ik vervolgens dieper in gaan op het door mij onderzochte handschrift. Wat is de aard van Hs. 424? Wat is een collectarius en waarom wordt het handschrift in de papieren catalogus een brevier genoemd?¹⁰ Wat is de structuur van het handschrift en wat zegt deze structuur over de manier waarop men met het handschrift is omgegaan? Daarna in hoofdstuk drie analyseer ik de gebruikerssporen in het handschrift. Welke gebruikerssporen zijn er achtergelaten? Zijn deze sporen in te delen naar soort of naar overeenkomende hand of tijd? Wat valt op met betrekking tot de liturgie aan deze toevoegingen? Ten slotte onderzoek ik in hoofdstuk vier of er in het handschrift, zowel de collectarius in engere zin als de toevoegingen, specifieke Utrechtse elementen te vinden zijn.

⁸ Voor een gedetailleerdere uitleg verwijs ik naar hoofdstuk 2, paragraaf 2, net onder het daar opgenomen schema.

⁹ Dat zijn de perkamenten knoopjes aan de bladranden waarmee eenvoudig een bepaalde passage in het handschrift opgeslagen kon worden. In het geval van Hs. 424 werd parallel aan de rand van het blad een rand van het perkament ingeknipt. Dit strookje werd, aan een kant vastzittend, door een sneetje in het perkament gehaald en het uiteinde werd daarna door het zo ontstane lusje gehaald en aangetrokken, zodat er een klein knoopje ontstond.

¹⁰ Net als een collectarius is ook een brevier een liturgisch boek. Het heeft zich in de dertiende eeuw ontwikkeld tot een boek dat de standaard liturgie voor het officie bevatte. Eric Palazzo, *A History of Liturgical Books. From the Beginning to the Thirteenth Century* (Collegeville 1998) 172.

Hoofdstuk 1 – Het kapittel en de handschriften van Sint-Marie

1.1 Het kapittel van Sint-Marie

De binnenstad van Utrecht is ook op het moment van schrijven rijk aan middeleeuwse kerkgebouwen. Te denken valt bijvoorbeeld aan de Dom, aan de Janskerk, aan de Pieterskerk en aan de Buurkerk. Ook de Mariakerk hoorde in dit rijtje thuis.

De kerk was gelegen aan het plein dat nu Mariaplaats heet en wel op de plaats waar nu het gebouw van het HKU Utrechts Conservatorium staat. Het enige wat er in deze tijd op straat nog van het gebouw te zien is, is de pandhof, de kloostergang die in de elfde en twaalfde eeuw gebouwd is.¹¹ Ook is er in het gebouw van het conservatorium nog een overblijfsel te zien van de vroegere kerk: bij archeologisch onderzoek zijn er onder meer resten gevonden van de noordelijke absidiool van de kerk, een halfronde kapel die aan de noordzijde aan het koor van de kerk was aangebouwd. Die is door middel van een glazen vloer ook nu nog voor publiek zichtbaar.¹²

Het gebied rond de kerk was een immunititeit. Dat wil zeggen dat het een plaats was waar het recht van de kerk gold wat betreft bijvoorbeeld de rechtspraak en belastinginning.¹³ Op die plaats leefden kanunniken samen in een kapittel. Omdat de kanunniken wel de geloftes van kuisheid en gehoorzaamheid hadden afgelegd, maar niet de gelofte van armoede, was het gebruikelijk dat rijke heren kanunnik werden en op die manier hoge kerkelijke functies konden uitoefenen zonder dat zij hun bezit moesten opgeven.¹⁴

Wanneer het kapittel van Sint-Marie precies ontstaan is, is niet bekend. Het jaar waarin het hoofdaltaar van de Mariakerk gewijd is, is wel bekend en het kan zo zijn dat daarvoor het kapittel al bestond. Het hoofdaltaar van de Mariakerk is waarschijnlijk in het jaar 1099 gewijd.¹⁵ Voor dat jaar moet de kerk dus gebouwd zijn en voor dat jaar was er dus waarschijnlijk al sprake van een kapittel van Sint-Marie.

Het kapittel heeft lang gefunctioneerd, maar in de zestiende eeuw komt het voortbestaan toch wel ernstig in het geding. De immunitetsrechten verliezen zij in 1579, daarna in 1580 verliezen zij ook hun vrijheid van godsdienstuitoefening.¹⁶ Jan Kuys schrijft zelfs dat het stadsbestuur van Utrecht al in de veertiende eeuw de immunitet van het kapittel probeerde te doorbreken en in de vijftiende

¹¹ Haverkate en Van der Peet, *Een kerk van papier*, 72-73.

¹² A. F. E. Kipp, 'Mariaplaats 27', in: T. J. Hoekstra en E. M. Kylstra, *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht* (Utrecht 1990) 90-91.

¹³ Van Ginkel, *Verleden wijk*, 29.

¹⁴ *Ibidem* 27.

¹⁵ Dat is te vinden in een notering in de marge van de annalen van het kapittel van Sint-Marie, te vinden in: Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum Hs. 10 B 17.

¹⁶ Van Ginkel, *Verleden wijk*, 50.

eeuw de rechtspraak al grotendeels aan de kapittels ontnomen was.¹⁷ Door de grote invloed van de welgestelde heren kanunniken verdween het fenomeen kapittel echter niet volledig, maar kreeg een andere inhoud. Het katholieke karakter van het kapittel nam af totdat het uiteindelijk vooral een groep protestantse mannen van adel was die zich met seculiere zaken bezighield.¹⁸

Uiteindelijk werd het kapittel in 1811 opgeheven.¹⁹ Daarna is de kerk vanaf 1813 in delen afgebroken.²⁰ Het koor bleef bestaan en fungeerde als concertzaal waarna het in 1844 gesloopt werd ten behoeve van de bouw van het gebouw van Kunsten en Wetenschappen²¹, dat nu het HKU Utrechts Conservatorium genoemd wordt.

1.2 De handschriften van Sint-Marie

Net zoals het kapittel dat ook na de reformatie in gewijzigde vorm nog blijft voortbestaan²², is het ook de boeken van het kapittel relatief goed vergaan: tijdens de beeldenstormen liepen de boeken van de katholieke kanunniken gevaar. Daarom werden voorzorgsmaatregelen getroffen door de liturgische boeken onder te brengen bij afzonderlijke kanunniken. Zo werden die boeken niet opgenomen in de collectie van de stadsbibliotheek die toen niet in goede staat verkeerde. In 1592 werd het kapittel door de overheid opgedragen om de bibliotheek voor publiek open te stellen.²³ Vervolgens werden de boeken weer verzameld en werd de bibliotheek van het kapittel inderdaad weer opengesteld. Geurts maakt melding van een archiefstuk uit 1601 waarin te lezen valt dat er betaald werd voor het schoonmaken en het bijeenbrengen van de boeken.²⁴

In deze bibliotheek in het kapittel van Sint-Marie had het publiek toegang tot de boeken en daarvan zijn de sporen, bijvoorbeeld in de zogenaamde Zwolse bijbel, een vijftiende-eeuws handschrift speciaal gemaakt voor het kapittel van Sint-Marie,²⁵ ook nu nog duidelijk te zien: talloze bezoekers hebben hun naam op de bladen van het handschrift gezet als een soort graffiti. Het kan zijn dat Hs. 424 ook in deze bibliotheek aanwezig is geweest, maar dergelijke sporen zijn in Hs. 424 niet te vinden. Dit kan veroorzaakt zijn door het feit dat Hs. 424 een veel minder aantrekkelijk boek was om

¹⁷ Jan Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen 2004) 242.

¹⁸ Van Ginkel, *Verleden wijk*, 51.

¹⁹ Van Ginkel, *Verleden wijk*, 52.

²⁰ Haverkate en Van der Peet, *Een kerk van papier*, 48.

²¹ Haverkate en Van der Peet, *Een kerk van papier*, 49. Van Ginkel, *Verleden wijk*, 50.

²² Het sociale aspect van het kapittel ging een belangrijkere rol spelen. Protestant sloten zich ook aan bij het kapittel en zo werd het een zakelijk college dat zich bezighield met bestuurszaken. Van Ginkel, *Verleden wijk*, 51.

²³ K. van der Horst e.a., *Handschriften en Oude Drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek* (Utrecht 1984) 137.

²⁴ P. M. M. Geurts, 'Een catalogus van de bibliotheek van het kapittel van St. Pieter te Utrecht, gemaakt bij de opheffing van deze bibliotheek in 1672. Met een inleiding over de Utrechtse kapittelbibliotheken in het algemeen vanaf de beeldenstorm tot 1672', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 22 (1980) 207.

²⁵ Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 31.

te zien. Het bevat nauwelijks decoratie, zeker niet in vergelijking met de Zwolse bijbel, die rijk verlucht is. Bezoekers van de bibliotheek zullen dus nauwelijks oog gehad hebben voor het relatief saaie Hs. 424. Ook kan het zo zijn dat het handschrift gebruikt werd door de kanunniken in de liturgie en daarom niet in de bibliotheek aanwezig was.

Wanneer het kapittel wordt opgeheven in 1811 moet er ook een plaats gevonden worden voor onder andere de handschriften die het kapittel in bezit heeft. Zeker wanneer er in 1813 een begin gemaakt wordt met de afbraak van de Mariakerk, zal het niet lang geduurd hebben – het precieze moment is niet bekend – voordat ook de bibliotheek verplaatst is.²⁶ In het jaar 1844 worden de werken uit de bibliotheek officieel overgedragen aan de Universiteitsbibliotheek Utrecht.²⁷

Er zijn twee handschriften bekend uit de begintijd van het kapittel. Dat zijn het handschrift waarover deze scriptie gaat en handschrift 10 B 17 van museum Meermanno.²⁸ De andere handschriften die we nu nog hebben stammen uit de dertiende, veertiende of vijftiende eeuw. Uit het kapittel zijn naast de al eerder genoemde liturgische handschriften ook theologische werken, natuurwetenschappelijke werken en juridische werken overgeleverd.

De werken die nu vermeld worden in de catalogus van de Universiteitsbibliotheek Utrecht,²⁹ zijn niet alle handschriften die het kapittel ooit bezat. Uit een lijst die gedateerd wordt in de zestiende en deels in de achttiende eeuw³⁰ is bekend dat er meer handschriften waren. Deze handschriften bevinden zich niet allemaal in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Utrecht: van de ruim honderd genoemde liturgische boeken is slechts ongeveer vijftien procent aan ons overgeleverd, de meeste in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Utrecht.³¹

1.3 Afsluiting

Het kapittel zelf en ook de boeken hebben een lange geschiedenis. Vanaf het ontstaan tot de officiële opheffing heeft het kapittel ruim 700 jaar bestaan. Hs. 424, een handschrift uit de eerste helft van de twaalfde eeuw, bestaat zelfs op dit moment nog. Samen met veelal jongere handschriften van het kapittel van Sint-Marie is het uiteindelijk opgenomen in de collectie van de universiteitsbibliotheek. Het is een belangrijk handschrift omdat het een van de vroegste nog bestaande handschriften is uit het

²⁶ D. Grosheide, A. D. A. Monna en P. N. G. Pesch, *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht I, De eerste drie eeuwen* (Utrecht 1986) 181.

²⁷ Van der Horst e.a., *Handschriften en Oude Drukken*, 9.

²⁸ Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum Hs. 10 B 17. Dit handschrift wordt doorgaans rond 1138 gedateerd.

²⁹ De lijst is hier te vinden: Hulshof, *Catalogus codicum manu scriptorum*, 366.

³⁰ Het Utrechts Archief, Kapittel van Sint Marie te Utrecht, toegangsnummer 221, inv. nr. 258.

³¹ Vellekoop, 'Liturgie in een Utrechtse kapittelkerk', 230.

kapittel van Sint-Marie en er duidelijk aan te zien is dat het handschrift ook een lange geschiedenis heeft gehad binnen het kapittel. Dat valt af te leiden uit de gebruikssporen in het handschrift. Daarnaast wordt in hoofdstuk drie nader gekeken.

Hoofdstuk 2 – Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 424

Omdat het voor een gedegen begrip van de gebruikssporen in het handschrift ook nodig is een helder overzicht te hebben van het karakter en de structuur van het handschrift, wil ik deze onderwerpen in dit hoofdstuk aan de orde stellen. Een schematisch overzicht van de inhoud van het handschrift is opgenomen in *bijlage 1*.

2.1 De aard van Hs. 424

Vanaf de eerste geïllumineerde initiaal van het handschrift op fol. 10v begint dat deel van het handschrift waarin de lezing (*capitulum*), het gebed (*collecta*) en de gezangen (*versiculi* en *responsorio* en soms ook een hymne of een antifoon³²) die gedurende de diverse gebedstijden van het officie gelezen en gezongen moeten worden, worden aangegeven. Vanaf fol. 10 wordt de loop van het kerkelijk jaar gevolgd en er wordt dus aangevangen met de eerste zondag van de advent. Wanneer het gehele kerkelijk jaar doorlopen is, zijn diverse gebeden opgenomen en daarna volgen lezingen, gebeden en gezangen voor de feestdagen van de heiligen. In de meeste gevallen gaat het om de teksten voor de zondagen en bij bijzondere gelegenheden worden ook teksten voor de weekdays opgenomen.

Een liturgisch boek waarin de *collectae* verzameld zijn, wordt een *collectarius* genoemd. Het verschil met een sacramentarium is erin gelegen dat dat boek een verzameling *collectae* is voor gebruik in de mis en een *collectarius* wordt gebruikt in het officie, dat is het getijdengebed op de verschillende uren waarop gebeden wordt.³³ Ook wordt een *collectarius* ook wel een *capitularium* genoemd omdat er vaak de *capitula* in opgenomen zijn.³⁴ Dit was niet in de meest oorspronkelijke negende-eeuwse vorm van de *collectarius* het geval, die slechts *collectae* bevatte.³⁵ In Hs. 424 zijn wel *capitula* opgenomen.

Salmon maakt nog een verder onderscheid binnen de categorie van *collectarii*: de eenvoudige *collectarius* en de verrijkte *collectarius*. De inhoud van eenvoudige *collectarii* beschrijft hij als bevattend naast de *collecta* en *capitula*, gezangen, gebeden, antwoordpsalmen en litanieën.³⁶ De

³² In deze scriptie zullen de verschillen tussen *versiculi* (verzen), *responsorio* (antwoordverzen), hymnes en antifonen niet aan de orde komen en ook niet de betekenis van de neumen waarvan die gezangen vaak voorzien zijn. Omdat ikzelf niet voldoende kennis heb van de muziek en van dit notensysteem, kan ik daar in deze scriptie niet nader op ingaan.

³³ In Hs. 424 komen voor: de eerste vespers (op de vooravond van het betreffende feest), de completen (zelden), de metten, priem, terts, sext, none en de tweede vespers (de vespers op de feestdag zelf). Blijkbaar was er geen gebed op het uur van de lauden of waren de teksten voor de lauden opgenomen in een nu niet meer overgeleverd ander boek.

³⁴ Alicia Corrêa (ed.), *The Durham Collectar* (Londen 1992) 3.

³⁵ Palazzo, *A History of Liturgical Books*, 146.

³⁶ P. Salmon, *l'Office divin au Moyen Age. Histoire de la formation du bréviaire du IXe au XVIe siècle* (Parijs 1967) 52.

verrijkte collectarii bevatten alle elementen van het officie voor iedere dag.³⁷ In de termen van Salmon zou Hs. 424 een eenvoudige collectarius zijn. De inhoud omvat *capitula* en *collectae* met gezangen voor de zondagen van het kerkelijk jaar, voor de feestdagen en voor de dagen van bepaalde heiligen. Daarbij zijn alleen gebeden en litanieën toegevoegd en slechts bij enkele gelegenheden (dat zijn de vastenweken, de paasweek en de week na pinksteren) het officie van alle weekdays en bij een aantal bijzondere dagen het officie voor enkele weekdays.

Een visie op de aard van het handschrift wordt ook weergegeven in een op het voorste dekblad ingeplakte handgeschreven aantekening. Het is een aantekening uit een brief van P. Sejourné aan de heer Müller van 28 september 1914. Hij schrijft dat Hs. 424 in zijn ogen een zeldzaam werk is dat wellicht verbonden kan worden met de collectarius van Stephanus van Luik die verdwenen is.

Stephanus van Luik schreef in de tiende eeuw zijn *liber capitularis*. Het was een wel bekend boek in zijn tijd en het heeft invloed gehad op liturgische ontwikkelingen van kerken in het Rijnland.³⁸ Mohlberg wijst op de *Leofric collectar* (London, British Library, Harley 2961)³⁹ en licht toe op welke manier dat manuscript waarschijnlijk verbonden kan worden met Luik.⁴⁰ In de vijftiende eeuw wordt er nog melding gemaakt van het manuscript van Stephanus,⁴¹ daarna lijkt het werk verloren te zijn gegaan. In de uitgave van de *Leofric collectar* wordt in de inleiding gezegd dat het interessant zou zijn als de *Leofric collectar* vergeleken zou kunnen worden met een Belgische collectarius die direct zou afstammen van de collectarius van Stephanus, maar dat dat helaas niet kan omdat die er niet is.⁴²

Mohlberg eindigt zijn bijdrage in de genoemde feestbundel met het vermelden van een vondst van hem. In een handschrift in Keulen heeft hij een veertiende-eeuwse kopie gevonden van de wijdingsbrief die Stephanus schreef aan bisschop Robert van Metz, zijn overste.⁴³ In die brief geeft Stephanus aan op welke manier hij het boek had samengesteld en hij somt op welke feesten zijn collectarius bevat met eigen *capitula* en *collecta*.⁴⁴

³⁷ Salmon, *l'Office divin*, 53.

³⁸ C. Mohlberg o.s.b., 'Spuren eines verlorenen Liturgiebuches, des "Liber capitularis" Stephans von Tongern († 920)', in: M. M. F. Bethune (e.a.), *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller à l'occasion de son jubilé de 50 années de professorat à l'Université de Louvain 1863-1913* (Leuven 1914) 352-353.

³⁹ De editie van de *Leofric collectar* die hier gebruikt wordt is: E. S. Dewick (ed.), *The Leofric Collectar: Harl. MS. 2961 I*, (Londen 1914) De *Leofric Collectar* wordt gedateerd in de periode dat Leofric bisschop was, dus tussen 1046 en 1072. W. H. Frere (ed.), *The Leofric Collectar compared with the collector of St. Wulfstan together with kindred documents of Exeter and Worcester II* (Londen 1921) IX.

⁴⁰ Er zijn verschillende zaken aan te wijzen die duiden op een verbinding van dit manuscript met het verloren gegane werk van Stephanus van Luik: Onder andere is in de *Leofric collectar* het feest van Lambertus opgenomen. Hij was bisschop van Luik. Ook is er een liturgisch element dat de twee verbindt: in Luik wisselt de *collecta* bij ieder uur en dat is ook het geval in de *Leofric collectar*. Mohlberg, 'Spuren eines verlorenen Liturgiebuches', 354.

⁴¹ Dat werd gedaan door Radulphus van Rivo in zijn *De canonum observantia*. Hij maakt melding van het gebruik van het *liber capitularis* op diverse plekken, onder andere in Utrecht. Mohlberg, 'Spuren eines verlorenen Liturgiebuches', 356.

⁴² Frere, *The Leofric Collectar*, xxv.

⁴³ Mohlberg, 'Spuren eines verlorenen Liturgiebuches', 355 en 357.

⁴⁴ Corrêa, *The Durham Collectar*, 15-18.

Opvallend hierbij is dat die lijst van feestdagen grote overeenkomsten met de feestdagen van Hs. 424 vertoont. Stephanus noemt de feestdagen: Trinitatis, Kruisvinding, Kruisverheffing, Maria-Geboorte, Maria-Boodschap, Maria-Lichtmis, Maria-Tenhemelopneming, Michael, Johannes de Doper, onthoofding van Johannes de Doper, Petrus, Paulus, Laurentius, Lambertus, Allerheiligen, Andreas, apostelen, één martelaar die geen bisschop was, één martelaar bisschop, meerdere martelaren, één belijder, meerdere belijders, één maagd, meerdere maagden, Advent, Kerstmis, Stephanus, Johannes de evangelist, Onnozele Kinderen, Besnijdenis van de Heer, Driekoningen, de zondagen na Driekoningen, de eerste, tweede en derde zondag van de Voorvasten, de eerste zondag van de Vastentijd, Passiezondag, Pasen, Beloken Pasen, de drie dagen voor Hemelvaart, Hemelvaart, de zondag na Hemelvaart, Pinksteren, de zondagen van Pinksteren tot de Advent, *collectae* voor het eigene van de heiligen voor het gehele jaar, voor de wijding.⁴⁵

Bij het vergelijken van deze lijst met de inhoud van Hs. 424, valt op dat deze feestdagen met slechts enkele verschillen genoemd worden in het handschrift: Kruisverheffing wordt in Hs. 424 alleen in de kalender genoemd en in de *collectarius* komt het officie niet voor. De Onthoofding van Johannes de Doper wordt ook in de kalender genoemd en in de *collectarius* staat het feest niet vermeld met *capitula* en *collectae* voor alle getijden. Lambertus komt alleen op de kalender voor in Hs. 424, als toevoeging op fol. 138v en in de litanie. Daarin verschilt het handschrift duidelijk met de *Leofric collectar* die de *capitula* en *collectae* voor de feestdag van Lambertus wel opneemt. Verder volgt Hs. 424, maar dan in de volgorde van het kerkelijk jaar, de inhoud die Stephanus beschrijft.

Dat dit handschrift een *collectarius* is, is iets wat niet direct uit de papieren catalogus van de bibliotheek blijkt. De oude catalogus van Tiele duidt het handschrift aan met de algemene term ‘brevier’ met daarnaast nog litanieën, exorcisme en gebeden.⁴⁶ Een kopie van de informatie uit deze catalogus is in het verleden uitgeknipt en op het voorste dekblad van het boek ingeplakt. Naast een oude signatuur en de codering van de vindplaats, is op dat dekblad meer informatie te vinden over de aard van het boek. Ook de informatie uit het tweede deel van bovenstaande catalogus is ingeplakt. Daarop wordt de inhoud preciezer weergegeven. Het boek bevat ‘*sola capitula et collectas*’ en wordt op het einde gevolgd door een Litanie van alle heiligen, exorcismes over zout en water en enkele speciale gebeden. Ook wordt nog vermeld dat op bepaalde folia een hand uit de veertiende eeuw toevoegingen heeft geschreven.⁴⁷

Voor het feit dat er ook gesproken wordt van een brevier is een verklaring dat de term ‘brevier’ vaak door samenstellers van catalogi als algemene term gebruikt werd voor een liturgisch

⁴⁵ De Latijnse tekst is te vinden in: Mohlberg, ‘Spuren eines verlorenen Liturgiebuches’, 358 en in: Corrêa, *The Durham Collectar*, 17. Over de specifieke heiligendagen en de overeenkomsten met die in Hs. 424 wordt geen nadere informatie gegeven.

⁴⁶ Tiele, *Catalogus codicum manu scriptorum*, 142.

⁴⁷ Hulshof, *Catalogus codicum manu scriptorum*, 65.

werk met elementen uit het officie terwijl het in wezen dan ook kan gaan om een collectarius.⁴⁸ Een brevier als vaststaand liturgisch boek voor een standaard liturgie heeft zich pas vanaf de dertiende eeuw ontwikkeld.⁴⁹

Eigen elementen die de aard van Hs. 424 bepalen zijn de zaken die zijn toegevoegd aan de standaardonderdelen waaruit een collectarius bestaat. Voorbeelden daarvan zijn de kalender op het eerste katern en de teksten voor sacramentsdag op fol. 80.⁵⁰

Het is niet noodzakelijk dat er in een collectarius ook muziek is opgenomen,⁵¹ maar dat is in Hs. 424 wel het geval. Op vele plaatsen zijn *responsoria* en *versiculi* in de tekst opgenomen, vaak ook met neumen, of ze zijn in de marge toegevoegd. Dit maakt van Hs. 424 ook een bijzonder handschrift. Onderzoek naar deze gezangen is er nog niet gedaan en een vergelijking van de tekst en muziek van deze gezangen uit dit handschrift met de gezangen uit de antifonaria die ook zijn overgeleverd uit het kapittel van Sint-Marie zou inzicht kunnen geven in de ontwikkeling van de gezangen.

Aan deze gezangen is ook een belangrijke andere eigenschap van dit handschrift af te lezen: dit handschrift is een veel gebruikt handschrift geweest. In de loop der tijd hebben gebruikers hun sporen nagelaten in het handschrift door bijvoorbeeld marginale notities te maken bij de gezangen. Er zijn vele plaatsen waar een latere hand een alternatief gezang voorstelt met een ander neumenpatroon erboven dan het gezang dat in het handschrift staat. Ook deze gebruikssporen die veranderingen laten zien in de keuze van de gezangen in de officies zouden meegenomen kunnen worden in een verder onderzoek naar de gezangen in dit handschrift in relatie tot die in de latere antifonaria. In hoofdstuk drie worden de anderssoortige toevoegingen besproken, want deze toegevoegde gezangen vormen slechts een onderdeel van de toevoegingen aan het handschrift.

Voor een helder begrip van het handschrift is niet alleen de aard ervan van belang – een niet verrijkte collectarius die verwantschap vertoont met de *Leofric collectar* en daarmee ook met het verloren gegane *Liber capitularis* van Stephanus van Luik – maar ook de structuur van het handschrift is belangrijk. Daarmee krijgt immers het handschrift concreet vorm.

⁴⁸ Salmon, *l'Office divin*, 44 en 67-68.

⁴⁹ Eric Palazzo, *A History of Liturgical Books*, 169-172.

⁵⁰ Sacramentsdag, ofwel Corpus Christi werd door paus Urbanus IV ingevoerd tussen 1262 en 1264 en in het concilie van Vienne bevestigd in 1311. Hermann Grotfend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (Hannover 1891-1898) via: L. Ruth, 'Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit von Dr. H. Grotfend' (versie winter 2004)

<http://www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotfend/titel.htm#Zeitrechnung> (6 oktober 2014).

⁵¹ Thomas J. Heffernan en E. Ann Matter (ed.), *The Liturgy of the Medieval Church* (Kalamazoo 2001) 441.

2.2 De structuur van Hs. 424

2.2.1 Katernopbouw

De katernopbouw van Hs. 424 is op verschillende manieren te onderzoeken. Enerzijds kan er aan de rug bekeken worden waar de katernen beginnen, eindigen en waar het midden van een katern zich bevindt. Ook is soms het garen te zien in het midden van het katern. Anderzijds zijn de katernen ook gemarkeerd en kan ook daarnaar gekeken worden: de meeste katernen⁵² zijn voorzien van zogenaamde complete bladsignaturen die zowel aangeven tot welk katern een blad behoort als op welke plaats het betreffende bifolium zich in dat katern bevindt.⁵³ Folium 11 heeft bijvoorbeeld als bladsignatuur bII. Dat wil zeggen dat dit folium het tweede bifolium (II) is van het tweede katern (b).

De katernformule van het handschrift is de volgende: $IV^{+1}(9) + 8 IV(73) + IV^{+1}(82) + IV(90) + III(96) + 6 IV(144) + 2 III(156) + 3 IV(180) + IV^{-5}(183) + III^{-1}(188)$.

Schematisch weergegeven ziet het er als volgt uit:

Fol. 1-9	Katern a	4 bifolia plus 1 blad
Fol. 10-73	Katern b, c, d, e, f, g, h, i	8 maal 4 bifolia
Fol. 74-82	Katern k	1 maal 4 bifolia plus 1 blad
Fol. 83-90	Katern l	1 maal 4 bifolia
Fol. 91-96	Katern m ⁵⁴	1 maal 3 bifolia
Fol. 97-144	Katern n, o, p, q, r, s,	6 maal 4 bifolia
Fol. 145-156	Katern t, u	2 maal 3 bifolia
Fol. 157-180	Katern x, y, z	3 maal 4 bifolia
Fol. 181-183	Katern A ⁵⁵	1 maal 4 bifolia minus 5 bladen
Fol. 184-188	Katern B	1 maal 3 bifolia minus 1 blad

Hs. 424 bestaat uit verschillende delen waarvan het grootste deel in een en dezelfde hand is geschreven. Dat deel begint op fol. 10v⁵⁶ en loopt door tot en met fol. 180v. Aan dit deel dat ik vanaf nu de ‘collectarius in engere zin’ zal noemen, zijn nog zaken toegevoegd: een katern voor de kalender en de computistische informatie voorin het handschrift, twee katernen met gebeden achterin het handschrift, een los blad als fol. 80. Het geheel van deze zaken, het totale handschrift dus, wordt echter ook collectarius genoemd in bijvoorbeeld de moderne online catalogus van de

⁵² Slechts de laatste twee katernen zijn niet voorzien van bladnummers.

⁵³ J. P. Gumbert, *Words for codices. An English codicological terminology* (Lopik 2005) 37. Hij geeft de Engelse term: ‘complete leaf signatures’.

⁵⁴ In katern m zijn de bladsignaturen niet zoals bij de andere katernen op de voorste bladen van dit drie dubbelbladige katern geplaatst, maar er is genummerd alsof het een vierbladig katern betrof: m1, m2, m3 en m4 zijn geplaatst, daarna volgen twee bladnummerloze bladen en daarna is het eerste blad van het volgende katern genummerd met n1.

⁵⁵ De laatste twee katernen hebben geen bladsignaturen. De letters A en B zijn slechts opgenomen om naar deze katernen te kunnen verwijzen.

⁵⁶ De foliering is van moderne hand.

Universiteitsbibliotheek Utrecht,⁵⁷ maar ook op het voorste dekblad van het handschrift zit een ingeplakt stuk papier met een handgeschreven tekst die een aantekening bevat van P. Séjourné over Hs. 424 waarin hij schrijft dat het Hs. een collectarius is en het werk verbindt met de verloren gegane collectarius van Stephanus van Luik.

2.2.2 Het toegevoegde eerste deel van het handschrift

Voorafgaand aan de collectarius in engere zin is een katern van vier bifolia toegevoegd met nog een extra eerste folium. De eerste folia van dit katern zijn door minstens vier handen beschreven en door waarschijnlijk nog een andere hand gerubriceerd (fol. 1r t/m 2r). Daarna volgt een kalender met voor iedere kalendermaand een aparte zijde van een folium (fol. 2v t/m 8r). Vervolgens is er ruimte voor gegevens met betrekking tot *computus*: een tabel om berekeningen met betrekking tot het kerkelijk jaar uit te voeren en een overzicht dat gebruikt kan worden samen met de tabel waardoor de kerkelijke feestdagen per jaar berekend kunnen worden (fol. 8v t/m 9r). Fol. 9v, de achterzijde van het toegevoegde katern en fol. 10r, het voorblad van het katern waarmee de collectarius in engere zin begint, zijn samen door dezelfde hand beschreven met gebeden.

Het is waarschijnlijk dat het eerste katern op een vroeg moment aan het de collectarius in engere zin is toegevoegd. De katernen zijn namelijk voorzien van complete bladsignaturen op het voorste blad van ieder bifolium. Het eerste katern draagt de nummers aI, aII, aIII, aIIII, aIIIII. Het eerste katern van de collectarius in engere zin gaat verder met bI, bII, bIII en bIIII.

2.2.3 Het toegevoegde laatste deel van het handschrift

Folium 180 is het laatste blad van de collectarius in engere zin. Na dit folium houden ook de bladsignaturen op. Het is niet waarschijnlijk dat degene die de complete bladsignaturen geschreven heeft geen oplossing wist voor de nummering van een volgend katern wanneer hij alle letters van het alfabet reeds gebruikt had. Daarom is het waarschijnlijker dat de laatste katernen later aan het handschrift zijn toegevoegd. De hand die de bladen van het laatste katernen beschreven heeft, gebruikt immers een ander schrift dan het pregotisch in de collectarius in engere zin en ook de handen in het voorlaatste katern zijn onregelmatiger dan die in de collectarius in engere zin.

Vanaf fol. 181r wordt het schrift gedrongener. Het schrift blijft net als het schrift van de collectarius in engere zin pregotisch en wijkt in details af van de hand van de collectarius in engere zin. Op fol. 181 wordt eerst de tekst van fol. 180v aangevuld en dan beginnen de gebeden van de voetwassing op witte donderdag, de lezing en de gebeden bij de wijding van het altaar. Op fol. 181v vervolgt de tekst. Dan volgen gebeden voor Johannes de Doper en Dionisius.

⁵⁷ http://aleph.library.uu.nl/F?func=direct&doc_number=002574300 (27 april 2015).

Op fol. 182r wijzigt de hand. Het blad begint met het *capitulum* uit Spreuken en een *collecta* bij Maria Magdalena. Dan volgt een tweede *capitulum* bij het feest van Maria Magdalena en een tweede *collecta*. Op de onderste helft van fol. 182r schrijft opnieuw een nieuwe hand, ditmaal in een hybrida. Er is ruimte open van niet ingevulde initialen en er staan *capitula*, *collectae* en gezangen geschreven met betrekking tot Maria Magdalena.

Behalve in de kalender waar haar feest gerubriceerd is, wordt zij alleen op fol. 129r genoemd met twee *collectae*. Bij de belangrijke feesten worden *capitula*, *collectae* en soms gezangen genoemd voor verscheidene gebedstijden. Hier bij Maria Magdalena worden echter slechts twee *collectae* genoemd zonder vermelding van een gebedstijd. Dat zijn er weliswaar twee en niet maar één zoals bij de heiligen om haar feestdag heen,⁵⁸ maar haar feest wordt niet behandeld zoals een ander hoogfeest behandeld wordt in het handschrift. Dit zou ermee te maken kunnen hebben dat er op fol. 182r extra *capitula* en *collectae* geschreven worden. Op die manier worden de ontbrekende teksten aangevuld tot een hoeveelheid die nodig is voor een hoogfeest.

Fol. 182v is gebruikt om een oorkonde op vast te leggen in weer een andere hand. Fol. 183r begint met de hand die ook het begin van fol. 181r schreef. Na vijf regels verandert de hand opnieuw en worden op fol. 183r en 183v zes lezingen uit de metten van het dodenofficie neergeschreven. De zevende lezing wordt wel begonnen, maar de tekst breekt daar af. Deze breuk valt samen met het einde van het voorlaatste katern.

Fol. 184r begint met weer een andere hand, in een hybrida, die voortduurt tot en met fol. 188v. Op deze bladen wordt er in enkele regels steeds een *collecta* voor een andere heilige neergeschreven. Deze heiligen volgen het kalenderjaar. De lijst begint met abt Maurus (15 januari) en eindigt met Lazarus (17 december) en Arnulfus die niet chronologisch is te plaatsen na 17 december. Aan het einde van de lijst zijn nog drie *collectae* toegevoegd in drie verschillende handen: een bij de *conceptio* van Maria, een gebed bij de feestdag van Symeon dat – zo staat erbij vermeld – ontbreekt na het feest van Juliana⁵⁹ en nog een tweede gebed bij Symeon in een late cursieve hand.

2.2.4 Het midden van het handschrift, de collectarius in engere zin

De collectarius in engere zin is als volgt opgebouwd: Op fol. 10v begint het tijdeigen met de eerste zondag van de Advent. Dan volgen er *capitula* en *collectae* en gezangen. Meestal zijn die voor de getijden van de zondag, maar bij belangrijke feesten staan ze ook voor de weekdays vermeld. Dit deel loopt door tot en met fol. 107r en eindigt daar bij de laatste zondag van het kerkelijk jaar.

⁵⁸ Voorafgaand aan haar feestdag, die valt op 22 juli, staat Praxedis vermeld met één *collecta*, en na haar feestdag volgt het feest van Apollinaris dat valt op 23 juli, ook met één *collecta*.

⁵⁹ Er staat geschreven: ‘Hec collecta deficit post festum iuliane virginis, ut supra scriptum est.’

Vanaf fol. 107v zijn diverse gebeden opgenomen.⁶⁰ Daarna volgt op fol. 111r het eigene der heiligen. De gedenkdagen van de heiligen zijn geordend volgens het kalenderjaar, beginnend bij 31 december met Silvester. In de meeste gevallen is er maar één *collecta* per heilige.⁶¹ Bij de belangrijke heiligen en feestdagen⁶² worden er echter *capitula*, *collecta* en gezangen voor alle getijden gegeven. En er zijn een aantal feesten die nog afwijken van deze twee uitersten.⁶³

Op fol. 150v begint dan het gemeenschappelijke der heiligen. Daarin zijn de volgende gebeden opgenomen met *capitula* en *collectae* voor alle getijden: apostelen (fol. 151r), één martelaar (fol. 152r), één priester (fol. 153v), over martelaars (fol. 155r), één belijder (fol. 157r), meerdere belijders (fol. 159v), één maagd (fol. 160v), over maagden (fol. 162r). Hieraan voorafgaand vanaf fol. 150v staan de *capitula* en *collectae* voor één apostel, maar alleen voor de vigilie, voor de vespers en voor de terts. Extra *collectae* zijn soms toegevoegd na de laatste *collecta* van de teksten bij de martelaren (twee extra), bij één belijder (drie extra) en bij één maagd (één extra).

⁶⁰ De rubriceringen bij deze gebeden zijn de volgende: Orationes pro peccatis, Ad pluviam postulandam, Pro serenitate, Oratio pro pace, Pro mortalitate, Pro salute vivorum, Capitula cotidianis diebus ad matutinum, Orationes matutinales, Orationes vespinales, Ad completas.

⁶¹ Eén *collecta* krijgen de volgende heiligen: Silvester (fol. 111r), Felix (fol. 111v), Pontianus (fol. 111v), Marcellus (fol. 111v), Prisca (fol. 111v), Fabianus (fol. 112r), Sebastianus (fol. 112r), Preiectus (fol. 113v), octaaf van Agnes (fol. 114r), Agatha (fol. 115v), Dorothea (fol. 115v), Valentinus (fol. 115v), Perpetua en Felicitas (fol. 116v), Gerdrudis (fol. 117r), Benedictus (fol. 117r), Ambrosius (fol. 119r), Tiburtius en Valerianus (fol. 119r), Georgius (fol. 119r), Marcus (119v), Vitalis (fol. 119v), Walburga (fol. 120r), Alexander, Eventius en Theodolus (fol. 121r), Iuvenalis (fol. 121r), Iohannes ante portam (fol. 121r), Gordianus en Epimachus (fol. 121v), Nereus en Achilleus (fol. 121v), Pancratius (fol. 121v), Maria ad martyres (fol. 121v), Urbanus (fol. 122r), Nicomedis (fol. 122r), Marcellinus en Petrus (fol. 122r), Bonifacius, Eobanus en Adalaris (fol. 122r), Marcus en Marcellianus (fol. 123r), Primus en Felicianus (fol. 123r), Barnabas (fol. 123r), Basilidus en Cyrinus (fol. 123v), Odulfus (fol. 123v), Vitus en Modestus (fol. 123v), Marcus (fol. 123v), Gervasius en Protasius (fol. 124r), Lebuinus en Ratbodus (fol. 125v), Iohannes en Paulus (fol. 125v), Benignus (fol. 125v), Leo (fol. 126r), Processus en Martinianus (fol. 128r), zeven fratres (fol. 128v), Margareta en Mildrada (fol. 128v), divisio apostolorum (fol. 128v), Praxedis (fol. 129r), Apollinaris (fol. 129v), Jacobus (fol. 129v), Christoforus (fol. 129v), Felix (fol. 129v), Simplicius, Faustinus en Beatrix (fol. 130r), Abdon en Sennis (fol. 130r), Makkabeeën (fol. 130v), Stephanus (fol. 130v), inventio Stephani (fol. 130v), Sixtus (fol. 131r), Cyriacus (fol. 131r), Tyburtius (fol. 132v), Yppolitus (fol. 132v), Eusebius (fol. 132v), octaaf van Laurentius (fol. 134v), Agapitus (fol. 134v), Bartholomeus (fol. 135r), Hermetis (fol. 135r), Augustinus (fol. 135r), Sabinus (fol. 135v), Felix en Adauctus (fol. 135v), Adrianus (fol. 137v), Gorgonius (fol. 137v), Protus en Iacinctus (fol. 137v), Cornelius en Cyprianus (fol. 138r), Nicomedis (fol. 138r), Eufemia (fol. 138r), Lucia en Geminianus (fol. 138v), Matheus (fol. 139r), Mauritius, Exuperius, Candidus, Victor, Innocentius en Vitalis (fol. 141v), Cosma en Damianus (fol. 141v), Marcus (fol. 143v), Calixtus (fol. 143v), Caesarius (fol. 145v), Willibrordus (fol. 146r), quatro coronati (fol. 146r), Theodorus (fol. 146r), Menna (fol. 147v), octaaf van Martinus (fol. 148r), Cecilia (fol. 148r), Clemens (fol. 148r), Felicitas (fol. 148r), Chrisogonus (fol. 148v), Saturninus (fol. 148v), Nikolaas (fol. 150r), octaaf van Andreas (fol. 150r), Damasus (fol. 150r), Lucia (fol. 150r).

⁶² Paulus (fol. 112v), Ypapanti domini (fol. 114r), kathedra Petri (fol. 115v), Annunciatio Mariae (fol. 117v), inventio sanctae crucis (fol. 120r), Iohannes de Doper (fol. 124r), Petrus en Paulus (fol. 126r), Laurentius (fol. 131r), assumptio Mariae (fol. 133r), nativitas Mariae (fol. 136r), dedicatio aeclesiae (fol. 139v), dedicatio basilicae sancti Michaelis (fol. 141v), omnium sanctorum (fol. 144r), Martinus (fol. 146v), Andreas (fol. 148v).

⁶³ Twee *collectae* krijgen: Agnes (fol. 112r), Vincentius (fol. 112v), Gregorius (fol. 117r), Philippus en Iacobus (fol. 119v), octaaf van de apostelen (fol. 128v), Maria Magdalena (fol. 129r).

Een *capitulum* en een *collecta* krijgen: Mathias (fol. 116v), vincula Petri (fol. 130r), Lucas (fol. 143v).

Een *capitulum* en twee *collectae* krijgen: apostoli Symon et Iuda (fol. 143v).

Een *capitulum* en drie *collectae* krijgt: Paulus (fol. 127v).

Twee *capitula* en twee *collectae* krijgen: decollatio Iohannis (fol. 135r), exaltatio sanctae crucis (fol. 137v).

Hierbuiten vallen: vanaf fol. 122r: *Feria III in ieiunio mensis III, feria VI, sabbato in XII lectionibus*, met 5 *collectae* en op fol. 138v een *capitulum* bij *dominica ad sanctum Petrum feria III*, met twee *collectae*, *sabbato in XII lectionibus*, met drie *collectae*.

Vanaf fol. 164r volgen dan vijftien gebeden van het heilig kruis (fol. 164r), acht gebeden van Maria (fol. 165v), drie gebeden van Michael (fol. 166v), drie gebeden van Johannes de Doper (fol. 167r), drie van Petrus en Paulus (fol. 167r), drie van Martinus (fol. 167v) en zeven gebeden van alle heiligen (fol. 168r).

Vanaf fol. 168v is een litanie van heiligen opgenomen en vanaf fol. 175r volgen verschillende gebeden.⁶⁴ Op fol. 176v beginnen de teksten met betrekking tot exorcisme en op fol. 179r volgen gebeden voor verschillende ruimtes in een klooster.⁶⁵

2.2.5 De collectarius in engere zin en de *Leofric collectar*

De collectarius in engere zin vertoont een grote overeenkomst met de *Leofric collectar* en vermoedelijk ook met het *liber capitularis* van Stephanus van Luik en is blijkbaar een gangbare vorm om een collectarius samen te stellen. Ook wat betreft de inhoud van de *collectarii* zijn er veel overeenkomsten.

Wanneer de teksten van Hs. 424 vergeleken worden met de teksten van de *Leofric collectar* kan in het algemeen gezegd worden dat de vermeldingen van de diverse gebedstijden gelijk zijn. De *Leofric collectar* geeft namelijk *capitula*, *collectae* en gezangen voor de vespers, de metten, de terts, de sext, de none en de tweede vespers en noemt slechts gezangen voor de completen, de nocturnen en de priem en Hs. 424 geeft voor dezelfde gebedstijden de teksten, maar Hs. 424 neemt voor de overige gebedstijden geen gezangen op. Ook bij de getijden waarvoor *capitula* en *collectae* gegeven worden in de *Leofric collectar* worden veel meer gezangen genoemd dan in Hs. 424 en de gezangen die wel voorkomen in Hs. 424 wijken vaak af van die in de *Leofric collectar*.

Het eerste deel van de collectarius in engere zin in Hs. 424, het tijdeigen, vertoont in beide *collectarii* veel overeenkomsten. De meeste *capitula* en *collectae* zijn terug te vinden bij dezelfde dag van het kerkelijk jaar en bij dezelfde gebedstijd. Wel zijn geregeld (precies gelijke) teksten van verschillende gebedstijden omgewisseld.

De opvallendste verschillen zijn:

- Daar waar Hs. 424 *capitula* en *collectae* geeft voor de weekdays wijken ze vaak af van de teksten in de *Leofric collectar*.
- De *Leofric collectar* neemt de *purificatio Mariae* op na de octaaf van Epiphanie, terwijl Hs. 424 als *Ypapanti domini* (fol. 114r) de teksten opneemt in het eigene der heiligen.
- De zegening van de as, die in Hs. 424 begint op fol. 38r, is niet opgenomen in de *Leofric collectar*.

⁶⁴ Orationes post letanias (fol. 173v), pro episcopo (fol. 175r), pro vivis et defunctis (fol. 175r), pro iter agentibus (fol. 176r).

⁶⁵ Twee gebeden *ante ostium templi* (fol. 179r), één gebed *in cellario* (fol. 179v), *in refectorio* (fol. 179v), *in dormitorio* (fol. 179v), *in domo infirmorum* (fol. 180r), [*quando levantur reliquiae*] (fol. 180v), *in scriptorio* (fol. 180v), *in coquina* (fol. 180v).

- Wanneer *capitula* in Hs. 424 beginnen met *fratres* of *karissimi*, komt de tekst die daarna volgt in de meeste gevallen niet voor in de *Leofric collectar*.⁶⁶ Deze aanspreekvormen waren echter gebruikelijk en waren niet specifiek voor kanunniken.
- Bij de *capitula* van de metten zijn de meeste teksten niet te terug te vinden in de *Leofric collectar* in vergelijking met de teksten van de andere getijden.⁶⁷ Waarschijnlijk waren de metten het gebedsuur dat het meest een eigen vorm had gekregen bij de kanunniken van Sint-Marie. Wanneer hierna de toevoegingen in het handschrift besproken worden, zullen opnieuw de metten opvallen door hun uitzonderlijke positie.
- De grootste verschillen zijn de vinden in de zondagen na Pinksteren. Wellicht zijn die verschillen ontstaan doordat de tijd na Pinksteren een tijd is zonder grote kerkelijke feestdagen en men daardoor wat meer vrijheid had om de liturgie vorm te geven.
- Wat betreft de *responsoria*, *versiculi*, hymnen en antifonen kan opgemerkt worden dat die in de *Leofric collectar* veelvuldig voorkomen. Veel meer dan in de *collectarius* in engere zin van Hs. 424. In de marginale toevoegingen worden in Hs. 424 daarvan er weer een aantal toegevoegd. Een verklaring

⁶⁶ Achttien maal komt een dergelijk *capitulum* niet voor in de *Leofric collectar*, zes maal wel.

⁶⁷ Binnen het tijdeigen gaat het om 29 van de *capitula* bij de metten: circumcisio domini, 1^e zondag na octaaf epiphanie, 2^e zondag na octaaf epiphanie, 3^e zondag na octaaf epiphanie, zondag LXX, zondag LX, zondag L, in capite ieiunii, 3^e zondag XL, 4^e zondag XL, Allerheiligen, 3^e zondag na octaaf Pasen, 4^e zondag na octaaf Pasen, in laetania maiora, hemelvaart, 6^e zondag na pinksteren, 7^e zondag na pinksteren, 1^e zondag de sapientia, 2^e zondag de sapientia, 3^e zondag de sapientia, 4^e zondag de sapientia, 16^e zondag na pinksteren, 17^e zondag na pinksteren, 18^e zondag na pinksteren, 19^e zondag na pinksteren, 20^e zondag na pinksteren, 21^e zondag na pinksteren, 22^e zondag na pinksteren, 23^e zondag na pinksteren.

Tegenover:

Achttien bij de vespers: 3^e zondag advent, circumcisio domini, in capite ieiunii, 5^e zondag XL, 2^e zondag na pinksteren, 4^e zondag na pinksteren, 5^e zondag na pinksteren, 7^e zondag na pinksteren, 12^e zondag na pinksteren, 13^e zondag na pinksteren, 14^e zondag na pinksteren, 15^e zondag na pinksteren, 17^e zondag na pinksteren, 18^e zondag na pinksteren, 19^e zondag na pinksteren, 21^e zondag na pinksteren, 22^e zondag na pinksteren, 23^e zondag na pinksteren.

Veertien bij de terts: 2^e zondag na octaaf epiphanie, 3^e zondag na octaaf epiphanie, de sancta cruce, 2^e zondag na pinksteren, 7^e zondag na pinksteren, 13^e zondag na pinksteren, 16^e zondag na pinksteren, 17^e zondag na pinksteren, 18^e zondag na pinksteren, 19^e zondag na pinksteren, 20^e zondag na pinksteren, 21^e zondag na pinksteren, 22^e zondag na pinksteren, 23^e zondag na pinksteren.

Zeventien bij de sext: circumcisio domini, in capite ieiunii, de sancta cruce, 4^e zondag na octaaf Pasen, 2^e zondag na pinksteren, 3^e zondag na pinksteren, 4^e zondag na pinksteren, 6^e zondag na pinksteren, 7^e zondag na pinksteren, 16^e zondag na pinksteren, 17^e zondag na pinksteren, 18^e zondag na pinksteren, 19^e zondag na pinksteren, 20^e zondag na pinksteren, 21^e zondag na pinksteren, 22^e zondag na pinksteren, 23^e zondag na pinksteren.

Negentien bij de none: zondag L, in capite ieiunii, 2^e zondag XL, 3^e zondag na octaaf Pasen, 2^e zondag na pinksteren, 3^e zondag na pinksteren, 4^e zondag na pinksteren, 6^e zondag na pinksteren, 7^e zondag na pinksteren, 12^e zondag na pinksteren, 13^e zondag na pinksteren, 14^e zondag na pinksteren, 16^e zondag na pinksteren, 17^e zondag na pinksteren, 18^e zondag na pinksteren, 19^e zondag na pinksteren, 21^e zondag na pinksteren, 22^e zondag na pinksteren, 23^e zondag na pinksteren.

Dertien bij de tweede vespers: 2^e zondag na pinksteren, 3^e zondag na pinksteren, 4^e zondag na pinksteren, 6^e zondag na pinksteren, 7^e zondag na pinksteren, 16^e zondag na pinksteren, 17^e zondag na pinksteren, 18^e zondag na pinksteren, 19^e zondag na pinksteren, 20^e zondag na pinksteren, 21^e zondag na pinksteren, 22^e zondag na pinksteren, 23^e zondag na pinksteren.

Ten slotte zijn er de volgende *capitula* zonder vermelding van gebedstijd: Dominica infra natalis, octaaf epiphanie 3x, 6^e zondag na octaaf epiphanie, dominica vacat.

van het grote verschil tussen beide handschriften kan zijn dat de gezangen in het Mariakapittel in een ander boek waren opgenomen.

In Hs. 424 volgt er na het tijdeigen een serie toegevoegde gebeden, maar deze zijn niet terug te vinden in de *Leofric collectar*. Daarna is in Hs. 424 het eigene der heiligen te vinden. Hier lopen Hs. 424 en de *Leofric collectar* uiteen. In Hs. 424 komen afzonderlijke heiligen aan bod, maar de *Leofric collectar* neemt van de in Hs. 424 genoemde feesten alleen de grote kerkelijke feestdagen op, te weten: *annunciatio sanctae Mariae*,⁶⁸ *inventio sanctae crucis*, Johannes de Doper, Petrus, Paulus, de octaaf van de apostelen Petrus en Paulus, Maria Magdalena, *vincula sancti Petri*, Laurentius, *assumptio sanctae Mariae*, *nativitas sanctae Mariae*, *exaltatio sanctae crucis*, *dedicatio aecclesiae*,⁶⁹ *dedicatio basilicae sancti Michahelis*, Allerheiligen, Martinus en Andreas. Wanneer deze teksten in beide *collectarii* vergeleken worden valt op dat zij gemiddeld meer van elkaar afwijken dan de teksten van het tijdeigen. Alleen de *capitula* en *collectae* van de *annunciatio Mariae* zijn gelijk in beide handschriften. De teksten van bijvoorbeeld Martinus wijken zeer af in beide handschriften. De *Leofric collectar* geeft alleen *capitula* en *collectae* voor de vespers, de metten en de tweede vespers en alleen het *capitulum* en de *collecta* van de metten zijn gelijk. Hs. 424 geeft voor de feestdag van Martinus *capitula* en *collectae* bij alle gebedstijden. Iets wat wellicht verklaard kan worden uit het feit dat Martinus beschermheilige van de stad Utrecht is.

Het volgende deel van de collectarius in engere zin in Hs. 424 is het gemeenschappelijke der heiligen. Ook in de *Leofric collectar* is dat het deel dat volgt na het eigene der heiligen. Waar de *Leofric collectar* twaalf feestdagen noemt met de bijbehorende *capitula* en *collectae*, geeft Hs. 424 de teksten van acht feestdagen.

De *Leofric collectar* eindigt na het gemeenschappelijke der heiligen met de feestdag van de kerkwijding. Hs. 424 voegt daarna echter nog gebeden, een litanie en exorcistische teksten toe.

De structuur van het handschrift geeft inzicht in het eigene van Hs. 424. Wat Hs. 424 echter uniek maakt zijn de gebruikssporen in de toevoegingen die in de loop der tijd aan de collectarius in engere zin gedaan zijn. Hierdoor krijgt dit handschrift een eigen karakter en laat het handschrift zien op welke manier het gebruikt is.

⁶⁸ Hieraan voorafgaand is in Hs. 424 nog *Ypapanti domini* opgenomen. Zoals reeds vermeld komt deze feestdag weliswaar voor in de *Leofric collectar*, maar dan in het tijdeigen.

⁶⁹ De teksten voor het feest van de wijding van de kerk zijn in de *Leofric collectar* opgenomen na het gemeenschappelijke der heiligen.

Hoofdstuk 3 – De gebruikssporen in Hs. 424

In het handschrift zijn gebruikssporen terug te vinden die uiteenlopende vormen aannemen: Enerzijds zijn dat geschreven teksten in de marge en tussen de regels van de collectarius in engere zin. Anderzijds zijn er ook volledige katernen of teksten op lege bladen aan de collectarius in engere zin toegevoegd. Ook de sporen van de klavieren – kleine knoopjes van strookjes perkament, hun functie valt te vergelijken met het tegenwoordige tabblad – die nu nog te zien zijn aan de randen van sommige folia en de passages die geschrapt zijn, zijn gebruikssporen. In dit hoofdstuk worden de afzonderlijke soorten toevoegingen in eigen paragrafen besproken. Omdat deze veranderingen aan de collectarius in engere zin allemaal anders van aard zijn, is het van belang zo mogelijk steeds na te gaan welke functie zij hebben: gaan zij over de manier waarop het boek bedoeld is of over de manier waarop het boek gebruikt is?

In *bijlage 2* is een overzicht te vinden van de dingen die veranderd zijn aan de tekst van de collectarius in engere zin. Ook de zaken die geschrapt zijn in de collectarius in engere zin zijn in deze tabel opgenomen. De toegevoegde teksten zijn getranscribeerd en daar waar de teksten afgesneden zijn, is zo mogelijk de transcriptie aangevuld.⁷⁰ Een lastig punt is het determineren van het schrift. Er zijn zeer veel verschillende handen te onderscheiden in de marginale teksten die elk eigen kenmerken vertonen. Het precies dateren van de handen is al helemaal niet mogelijk. Hieronder zal ik aan de hand van een voorbeeld nader ingaan op dat probleem.

3.1 Toevoegingen aan de samenstelling van het handschrift.

De collectarius in engere zin begint op fol. 10v en eindigt op fol. 180. Zowel daarvoor als daarna zijn extra bladen toegevoegd en fol. 80 is ook een toegevoegd blad. De beschrijving van die toegevoegde bladen volgt hieronder.

Aan het begin van het handschrift is een extra katern geplaatst met daarop de kalender en computistische informatie, fol. 2v t/m fol. 9r. De collectarius in engere zin begint vervolgens op fol. 10v. Dat betekent dat er een aantal pagina's blanco waren: de voorkant van het kalenderkatern (fol. 2r), de achterkant van het kalenderkatern (fol. 9v) en de voorkant van de collectarius in engere zin (fol. 10r). Op die bladen zijn extra liturgische teksten ingevoegd: Zegenbedes (fol. 1r), *collectae* bij Remigius en zijn metgezellen (fol. 1r), bij Marcellus en Apuleus (fol. 1r), bij Victor en zijn metgezellen (fol. 1r), bij Crispinus (fol. 1r/1v), alternatieve *capitula* voor de vespers, tertis, sext en

⁷⁰ Goede hulpmiddelen daarbij waren de cantusdatabase (www.cantusdatabase.org) waarin vrijwel alle gezangen waren terug te vinden en Dewick, *The Leofric Collectar*, een collectarius die zeer veel parallellen vertoont met Hs. 424.

none op de vierde wijsheidszondag⁷¹ (fol. 1v) en een gebed bij de begroeting van het altaar (fol. 1v). Op folium 2 staan een *collecta* bij Katerina (fol. 2r), twee *collectae* bij Petronilla (fol. 2r) en een *collecta* bij Liborius (fol. 2r). Op fol. 9v en 10r zijn dat: diverse gezangen, gebeden in de vorm van bijbelcitaten en een *collecta*. De achtergrond van de teksten op deze twee folia is niet duidelijk.

Het dateren van deze toevoegingen is een probleem. Ze zijn in diverse handen in een pregotisch schrift geschreven. Ze zullen dus ongeveer uit de twaalfde eeuw stammen, maar het is moeilijk om nauwkeuriger te spreken over de datering.

Ter illustratie het voorbeeld van de marginale notitie die iets zegt over het eerste folium met Katharina en Petronilla. Op fol. 148v is in de linker marge te lezen:

‘[Kathe]rine *et*
[comme]moratio
[petroni]lle .
in *primo folio* .’

Deze marginale toevoeging staat genoemd naast de *collecta* op de gedenkdag van Chrisogonus. Die gedenkdag was op 24 november. De eerstvolgende heilige in de tekst is Saturninus op 29 november. Dat Katherina op deze plaats in de marge, naast de *collecta* op 24 november, staat vermeld, wordt verklaard door de datum van de gedenkdag van Katarina op 25 november. De feestdag van Petronilla wordt echter gevierd op 31 mei.

Op de laatste regel van deze toevoeging wordt verwezen naar het eerste folium, daar zou de tekst moeten staan. In het handschrift zoals dat op dit moment is samengesteld is dat fol. 2. Op de rectozijde van fol. 2 staan een *collecta* voor het feest van Katerina en twee *collectae* voor de feestdag van Petronilla.⁷²

Deze toevoeging op fol. 148v is in een pregotisch schrift geschreven, in een minder regelmatige hand dan die van het handschrift zelf. Wanneer de hand van deze toevoeging vergeleken wordt met de hand die de eerste helft van fol. 2r beschreven heeft, lijkt het om twee verschillende handen te gaan. De hand van fol. 2r is regelmatiger, in de samengeschreven o en r heeft op fol. 148v de r twee ronde bogen terwijl op fol. 2r de r linksonder een spitse haal heeft en de afkortingsstreep door de l heeft op fol. 2r aan de rechter zijde een krul naar boven.⁷³

Omdat deze aantekening in de marge verwijst naar de tekst op het huidige fol. 2r, moet deze aantekening hierboven jonger zijn dan of gelijktijdig aan de tekst op fol. 2r of van dezelfde tijd, maar

⁷¹ De eerste wijsheidszondag, *dominica de sapientia*, wordt vermeld op fol. 88v. De vierde wijsheidszondag is te vinden op fol. 92v.

⁷² Verder ook nog een *collecta* voor de dag van Liborius (23 juli). De *collecta* voor de dag van Katerina en de eerste *collecta* voor Petronilla zijn in dezelfde hand geschreven. De tweede *collecta* voor Petronilla en de *collecta* voor Liborius zijn in een andere hand geschreven.

⁷³ Vergelijkbaar zijn echter wel de lange haal aan de e (al heeft de e vaak een rondere rug op fol. 2r) en de top van de letters l met een driehoekige vorm aan de linker zijde.

dat is op grond van het handschrift niet vast te stellen. Zowel de tekst van de collectarius in engere zin als de toevoeging op fol. 148v als fol. 2r zijn in een pregotisch schrift geschreven.

Het huidige fol. 2r wordt in de marginale aantekening het eerste folium van het handschrift genoemd, dus de teksten op beide zijden van het huidige fol. 1 zijn waarschijnlijk jonger of zijn ten minste samengevoegd nadat de marginale opmerking geplaatst is. Ook dit is moeilijk op grond van de handen te concluderen. Ook op fol. 1 zijn diverse handen⁷⁴ te zien, maar ook deze zijn in pregotisch schrift. De laatste hand op fol. 1v ziet er duidelijk wat minder formeel uit dan de andere handen.

Bij het dateren van de verschillende handen, moet dus een grote voorzichtigheid betracht worden. Wat wel mogelijk is, is beredeneren in welke volgorde de teksten zijn opgeschreven. Meer dan in relatieve termen spreken over de datering zal dus in veel gevallen niet mogelijk zijn. Met dit voorbeeld eindigt de bespreking van de aan de voorzijde toegevoegde gebruikssporen en volgt nu het toegevoegde folium midden in de collectarius in engere zin en daarna de gebruikssporen aan het einde van het handschrift op de al daar toegevoegde bladen.

Folium 80 is een blad dat kleiner is dan de rest van het handschrift. Ook loopt de tekst van de collectarius in engere zin van fol. 79v door op fol. 81r. Het is dus duidelijk dat folium 80 later aan het handschrift is toegevoegd. Opvallend anders is ook de hand die het blad beschreven heeft en ook de decoratie is onderscheidend: op verschillende plaatsen zijn gezichtjes getekend in de initialen. Op folium 80r staan een *capitulum*, een *collecta* en diverse gezangen voor het feest van sacramentsdag. Dat feest is ingevoerd tussen 1262 en 1264⁷⁵ en ontbrak dus omdat het handschrift voor die tijd geschreven is. De hand die het folium beschreven heeft is gotisch, een textualis met een buikjes-a die na 1225 gebruikt werd.⁷⁶

In het laatste deel van het handschrift zijn ook toevoegingen gedaan aan de collectarius in engere zin die eindigt op fol. 180. Na dat folium volgen nog twee toegevoegde katernen. De bladen van deze katernen zijn door acht handen beschreven. De meeste handen schrijven in een pregotisch schrift, de uitzonderingen vermeld ik in de nu volgende opsomming. Het eerste katern begint met hand één op fol. 181r, 181v en de eerste helft van fol. 183r, hand twee op de eerste helft van fol. 182r, hand drie op de tweede helft van fol. 182r schrijft in een hybrida, hand vier op fol. 182v en hand vijf op de tweede helft van fol. 183r. Het tweede katern dat begint op fol. 184r met hand zeven en is geschreven in een hybrida. Omdat een hybrida pas voorkomt vanaf de jaren twintig van de vijftiende eeuw⁷⁷ moet dit laatste katern in elk geval na die tijd geschreven zijn. Het laatste katern eindigt met twee *collectae* in

⁷⁴ Op fol. 1r eerst elf regels in een zelfde hand, dan negen regels in een volgende hand, daarna drie regels in een volgende hand. Op fol. 1v gaat deze laatste hand nog drie regels verder, gevolgd gedurende dertien regels door een volgende hand en daaronder is in een laatste hand nog acht regels geschreven.

⁷⁵ Zie noot 50.

⁷⁶ Ben Engelhart en Jan Willem Klein, *50 eeuwen schrift. Een inleiding tot de geschiedenis van het schrift* (Den Haag 1988) 164.

⁷⁷ Albert Derolez, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books* (5e druk; Cambridge 2012) 131.

elk nog een andere hand: de voorlaatste *collecta* is geschreven in een hybrida (zesde hand) en de laatste *collecta* in een cursiva recentior (zevende hand), een schrift dat ook in de vijftiende eeuw voorkomt.

Op het voorlaatste katern is een oorkonde over geleverd op fol. 182v in een pregotisch schrift. Van deze oorkonde is bekend dat het het oudst overgeleverde stuk over goederen van Sint-Marie is dat is overgeleverd. De datering van het stuk is op basis van de in de oorkonde genoemde tol te Smithuizen aan de Rijn. Sinds het jaar 1193 is het kapittel van Sint-Marie in bezit van de tol aldaar. De oorkonde op fol. 182v moet dus van na die tijd stammen.⁷⁸

De toevoegingen maken duidelijk dat de gebruikers van het handschrift een zo compleet mogelijk en goed te gebruiken boek wilden. Praktische zaken die nodig waren om het officie te kunnen voorbereiden zijn aan de collectarius in engere zin in de vorm van de kalender en de computistische informatie toegevoegd. Ook volledigheid lijkt van belang: voorafgaand aan de kalender en ook in het laatste katern worden heiligen toegevoegd van wie de gebeden ontbreken in de collectarius in engere zin.

3.2 Bijgeschreven teksten

Een andere manier waarop dingen aan het handschrift zijn toegevoegd, is via de teksten die in verschillende handen zijn bijgeschreven in de marges of tussen de regels. Dit is door een groot aantal verschillende handen gebeurd en ook de redenen van de toevoegingen lopen uiteen.

Allereerst zijn er de correcties. Op grond van parallelle teksten in de Vulgaat worden soms ontbrekende woorden aangevuld of wordt er aangetekend dat woorden in een andere volgorde gelezen moeten worden. Ook wordt er aan het begin van de collectarius in engere zin veel veranderd aan de afsluitingen van de gebeden. Enkele voorbeelden daarvan:

Toegevoegde woorden tussen de regels:

Op fol. 22v is tussen de vierde en de vijfde regel te lezen ‘exoravit’. Dit woord is vergeten in de tekst en wordt op deze manier toegevoegd. Op de plaats waar het woord gelezen moet worden staat een teken in de vorm van de huidige komma.

Op fol. 69v is tussen de laatste en een na laatste regel te lezen ‘beata’. Het woord is toegevoegd door een corrector, waarschijnlijk op grond van een andere tekst, de legger wellicht of om het woord ‘onsterfelijkheid’ nader toe te lichten. Zowel voor

⁷⁸ J.H. Gallée, 'Drente, Apeldoorn, Deil, Malsen, Striland, Zelhorst', in: *Nomina geographica Neerlandica* 2 (1892), p. 152-153.

het toegevoegde woord als op de plaats waar het woord moet worden ingevoegd staat een tekenkje in de vorm van een punt.

Gewijzigde volgorde:

Op fol. 31r boven het laatste woord op de vijfde regel van onder en boven het eerste woord van de vierde regel van onder zijn respectievelijk de letters b en a geschreven. Het gaat in de passage *omnes enim lucis filii* om de laatste twee woorden. De corrector maakte daarmee duidelijk dat in tegenstelling tot de volgorde waarin de woorden neergeschreven zijn, eerst het woord met de letter a (*fili*) en daarna het woord met de letter b (*lucis*) gelezen moet worden. Dit zal bepaald zijn door het betreffende bijbelvers: in 1 Tessalonicenzen 5,5 is de volgorde die zoals de corrector aangeeft.

Op fol. 59v boven twee woorden op de vijfde regel staan de letters b en a. Het betreft hier de eerste twee woorden van de passage *et ut de preteritis malis nostris semper apud te inveniamus* veniam. Ook hier moet de volgorde van de twee woorden omgedraaid worden. Er moet 'ut et' gelezen worden in plaats van 'et ut'. In de *Leofric collectar*, die veel overeenkomsten heeft in de tekst van de collectarius in engere zin, is de de tekst te vinden zoals die oorspronkelijk ook in Hs. 424 te vinden is, zonder de correctie dus.

Aangepaste afsluitingen:

Iedere *collecta* wordt afgesloten met een standaardformule, een doxologie, waarvan er diverse varianten zijn. Deze worden door middel van steekwoorden aan het eind van de *collectae* aangeduid in de collectarius in engere zin. De steekwoorden die in Hs. 424 te vinden zijn en de daarbij horende formuleringen met daarbij de eerste plaats waarop die afkorting voorkomt in de collectarius in engere zin zijn: *Qui tecum [vivit et regnat in unitate spiritus sancti deus per omnia saecula saeculorum]* (fol. 11r na de *collecta* bij de vespers), *Qui cum deo patre [et spiritu sancto vivit regnat deus per omnia saecula saeculorum]* (fol. 11r na de *collecta* bij de metten), *Per eundem [dominum nostrum Iesum Christum filium tuum qui tecum vivit et regnat in unitate spiritus sancti deus per omnia saecula saeculorum]* (fol. 11v na de *collecta* bij de sext), *Per dominum [nostrum Iesum Christum filium tuum qui tecum vivit et regnat in unitate spiritus sancti deus per omnia saecula saeculorum]* (fol. 12r na de *collecta* bij de none) en *Qui vivis [et regnas cum deo patre in unitate spiritus sancti deus per*

omnia saecula saeculorum] (fol. 13r na de *collecta* bij de vespers).⁷⁹ Vooral in het begin van de *collectarius* in engere zin is te zien dat de oorspronkelijke aanduiding is weggeschraapt en daarvoor in de plaats in een andere hand een afsluiting in steekwoorden wordt toevoegd. Naar mate het einde nadert van de *collectarius* in engere zin wordt er voornamelijk nog gekozen voor de afsluiting met de afkorting voor het Latijnse *Per*. Enkele voorbeelden van de aangepaste afsluitingen zijn:

Op fol. 14v op de vijfde regel van onder is te zien dat aan het eind van de *collecta*, maar voor de rubricering in een andere hand de woorden ‘*Qui tecum*’ zijn toegevoegd als passende afsluiting voor het gebed.

Op fol. 16v op de zesde regel van boven, na het laatste woord van het gebed, maar voor de rubricering is te lezen: ‘*Qui vivis*’. Het is in een andere hand geschreven dan de woorden ervoor en erna en zeer afgekort ingevoegd in een erg kleine tussen ruimte.

Ten tweede zijn er in het handschrift veel toevoegingen die betrekking hebben op de teksten van de gezangen. De teksten worden gewijzigd of extra toegevoegd en vaak zijn ze voorzien van neumen. Deze toegevoegde teksten zijn door verschillende handen bijgeschreven. Het is niet precies na te gaan, maar er zijn een aantal handen herkenbaar:

Om te beginnen is er de hand die het gezang begint met een rode hoofdletter en dan in zwarte inkt verdergaat.⁸⁰ Op fol. 21v ter hoogte van de eerste *collecta* op die bladzijde in de linker marge zijn de gezangen bijgeschreven:

...i . *Ecce aduenit* .

V *Benedictus qui* .

...a . *Sancta et immaculata*

V *Post partum virgo* .

Van deze tekst zijn naast de aanduidingen van welke soort gezang het betreft ook de eerste letters van de woorden *Ecce*, *Benedictus* en *Post* gerubriceerd.

Dit gezang is bijgeschreven in de marge naast de *collecta* bij de metten op de feestdag van Stephanus. Deze gezangen zijn ook terug te vinden via de website van de *cantusdatabase*⁸¹ in een ander handschrift van Sint-Marie, in Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 406 op fol. 27v direct na het feest van Stephanus en direct na elkaar:

⁷⁹ Ook varianten hierop zoals *Qui* of *Qui cum* komen nog voor. Op bijvoorbeeld fol. 76r is ook nog te lezen na de *collecta* bij de metten: *Per in unitate eiusdem*, de aangepaste formule wanneer de Heilige Geest in de *collecta* voorkomt.

⁸⁰ Deze is te vinden op: fol. 21v, 22r, 22v, 23r, 24r, 24v, 25r, 25v

⁸¹ www.cantusdatabase.org.

Ecce advenit dominator deus et regnum in manu ejus et potestas et imperium
in aeternum alleluia

Benedictus qui venit in nomine domini R. Deus dominus et illuxit nobis

Sancta et immaculata virginitas quibus te laudibus referam nescio quia quem
caeli capere non poterant tuo gremio contulisti

Post partum virgo inviolata permansisti R. Dei genetrix intercede pro nobis.

Toch lijken er in Hs. 424 nog sporen te zien te zijn van afgesneden tekst voorafgaand aan het woord ‘Ecce’ en voor het woord ‘Sancta’. Voor de eerste afgesneden tekst biedt Hs. 406 opnieuw een oplossing. In Hs. 424 is er namelijk voorafgaand aan de eerste toevoeging nog een andere toevoeging te vinden (in dezelfde hand als de hierboven genoemde tekst) tussen de tweede en de derde regel van dit blad na het *capitulum* bij de metten:

V Ora pro nobis beate prothomartir Stephane

Ook dit gezang is terug te vinden in Hs. 406 op fol. 27v met daarachter nog een tekst van een *responsorium*:

Ora pro nobis beate N

R Ut digni efficiamur promissione Christi.

Omdat in Hs. 424 slechts de beginwoorden van ieder gezang genoemd zijn, zou het dus goed mogelijk kunnen zijn dat er voorafgaand aan het woord ‘Ecce’ ‘Ut digni’ (de eerste woorden van het *responsorium* uit Hs. 406) gestaan heeft.

Dan is er ook een hand die gezangen bijschrijft bij de zondagen na Pinksteren.⁸² Deze hand schrijft op een manier die erg lijkt op (of wellicht zelfs dezelfde is als) de hand die de gezangen na de *capitula* en *collectae* geschreven heeft in de tekst zelf van de *collectarius* in engere zin. De lettervormen en de grootte zijn gelijk aan het schrifttype dat gebruikt wordt voor de gezangen die in de lopende tekst vermeld worden. Van de eerste zondag na de octaaf van Pinksteren tot en met de 23ste zondag na de octaaf van Pinksteren wordt er steeds bij of het *capitulum* of bij de *collecta* van de metten een gezang, zowel de tekst als de neumen in de marge bijgeschreven. Enkele voorbeelden daar van:

Op fol. 98v is in de linker marge naast het *capitulum* bij de metten bij de zestiende zondag na Pinksteren een gezang te lezen waarvan de letters ‘...re mihi’ nog zichtbaar zijn en in de rechter marge van fol. 105r naast het tweede *capitulum* bij de metten van de 22ste zondag na Pinksteren is de tekst van een gezang, voorzien van neumen, te zien waarvan de letters ‘Si iniqui’ nog zichtbaar zijn.

⁸² Deze hand is te zien in de marges op fol. 81v, 82v, 83v, 84v, 85v, 86v, 87v, 89r, 90v, 92r, 93r, 94v, 95v, 96v, 97v, 98v, 99v, 101r, 101v, 102v, 104r, 105r, 106r.

Een volgende hand schrijft gezangen in de marge voorzien van neumen in hoefnagelnotatie bij twee feesten van Maria.⁸³ Enkele voorbeelden daarvan zijn te vinden op fol. 134r en fol. 137r.

Dat de gezangen van groot belang zijn, blijkt bijvoorbeeld uit deze hand. Niet alleen worden de gezangen toegevoegd in de marge, men doet ook later nog moeite om te zorgen dat de tekst van de gezangen leesbaar blijft. Op een bepaald moment is het handschrift namelijk bijgesneden - waarschijnlijk bij het opnieuw inbinden - en daarbij zijn van een aantal gezangen delen van de tekst afgesneden. In een andere hand is dan te zien dat de afgesneden teksten aan de andere kant van de regels weer zijn bijgeschreven.

De toevoegingen op fol. 134r en 137r hebben de volgende transcriptie:

134r	137r
<u>assumpta</u> R Maria uirgo △ est . alleluia alleuia . V <u>ad ether-um thalamum</u> V Hec est <u>que ñe</u> <u>nesciuit thorum</u> in delicto. habeb[it] <u>fructum</u> in respectionem animaru[m] <u>sanctam pallam</u> R Elegit <u>eam dominus</u> V In habitationem <u>sibi</u> V Hec est uirgo sanc[ta] <u>atque gloriosa</u> quia dominus omnium <u>dilex[it]</u> <u>eam alleluia</u>	R Quando nata <u>est sacra</u> uirgo maria V Tunc illuminatu[s] <u>est mundus . alleluia .</u> <u>Stirps beata radix sanct a</u> Et benedictus fruc- tus e[ius] alleluia . R Cum iecunditate <u>natiuitatem</u> beate Mariae cel- lebremus V Ut ipsa pro nobis <u>intertsdat</u> ad dominum ihesum christum V Aue maria gra[tia plena] dominus tecum .

In het zwart is hier de oorspronkelijke tekst aangegeven. Deze is bijgesneden en later heeft men, hier in de transcriptie met onderstreepte tekst aangegeven, de teksten weer aangevuld. Het verschil in de handen is goed te zien: De eerste gebruikt een a in twee verdiepingen; de tweede in één verdieping en de eerste hand schrijft de s op de schrijflijn; de tweede er doorheen. De tweede hand lijkt een cursiva recentior of een hybrida te zijn. Dat zou betekenen dat het handschrift is bijgesneden in de tijd waarin men schreef in een cursiva recentior of hybrida. Hierbij sluit ook de tekst in de marge aan op fol. 135r, in dezelfde cursiva recentior, die precies de randen van het huidige blad volgt en daar een *collecta* toevoegt voor de gedenkdag van Rufus en één

⁸³ Dat is te zien op fol. 133v, 134r, 136v en 137r bij de feesten Maria-Tenhemelopneming en Maria-geboorte.

voor de gedenkdag van Timotheus. Die twee *collectae* lijken dus opgetekend te zijn nadat het handschrift is bijgesneden.

Er is nog een andere hand die gezangen bijschrijft en waarbij de afgesneden delen van de tekst weer worden aangevuld. De gezangen die deze hand heeft bijgeschreven in de marge zijn in tegenstelling tot die van de vorige hand niet voorzien van neumen.⁸⁴

Enkele voorbeelden daarvan zijn te vinden op fol. 132r en 163r. Kenmerkend voor deze hand is de dubbele lijn in de initialen en de twee horizontale streepjes in de initialen. De hand die de afgesneden letters weer aanvult kenmerkt zich door een a in één verdieping, een s door de schrijflijn heen en lussen aan bepaalde letters.

Een volgende hand schrijft toevoegingen die liturgische regieaanwijzingen lijken te bevatten over de vraag welke gezangen er bij welk altaar gezongen moeten worden. Het opvallendst is daarbij het deel van het handschrift waarin de teksten met betrekking tot Pasen en de week na Pasen vermeld staan. Er worden verschillende altaren genoemd uit de Mariakerk en welke gezangen daarbij gezongen moesten worden, opgetekend in rode inkt.⁸⁵ Op fol. 62r in de rechter bovenhoek is bijvoorbeeld te zien:

‘Ad al[tarem occi]
dentale
alleluia . In...
In medio
alleluia christo’

Deze aantekening is aan de rechterkant en aan de bovenkant bijgesneden, maar het is duidelijk dat het hier gaat om gezangen bij het westaltaar. Dat westaltaar is een van de altaren van de Mariakerk.

Op fol. 62v staat te lezen:

‘[ad] altare
walburgis
...t . angelis
ecclesia
[a]l[le]luia
...rie .’

⁸⁴ Deze zijn te vinden in de marges op fol. 132r, 144v, 145r, 145v, 147r, 147v, 163r, 163v.

⁸⁵ Dat gebeurt op fol. 60r, 61r, 61v, 62r, 62v, 63r, 64r.

Deze aantekening gaat over een ander altaar van de Mariakerk, het altaar van Walburgis. Naar alle waarschijnlijkheid gaan deze toevoegingen in rode inkt dus over de altaren in de Mariakerk en was er met Pasen een belangrijke rol weggelegd voor deze altaren.⁸⁶

Er zijn een aantal dingen die in het oog springen bij deze toegevoegde gezangen:

De meeste toegevoegde teksten van gezangen zijn te vinden bij de vespers en vooral bij de metten.⁸⁷ Dat roept vragen op. Kan uit het feit dat vooral de metten en vespers voorzien worden van wijzigingen geconcludeerd worden dat de metten en de vespers voor de kanunniken belangrijker waren dan de andere gebedstijden? Zou het bijvoorbeeld zo kunnen zijn dat de werkende kanunniken vooral op de tijden van de vespers en de metten in huis waren en dat daarom die getijden van meer belang waren dan de anderen.

Ook worden er opvallend veel gezangen toegevoegd bij de metten na Pinksteren. In Hs. 424 worden er bij de eerste zondag na Pinksteren gezangen bij alle getijden die voorkomen in dit handschrift (vespers, metten, terts, sext, none en tweede vespers) opgenomen. Daarna worden er in de tijd na Pinksteren weinig gezangen in de tekst opgenomen, maar wordt er vooral verwezen naar de gezangen die bij de eerste zondag vermeld zijn. Bij de metten worden echter in de marge bij iedere zondag na Pinksteren gezangen toegevoegd. Wellicht sluit dit aan bij het voorgaande en duidt het op een groter belang van de metten. Met zekerheid is dit echter niet vast te stellen.

Ten derde zijn er de toevoegingen die aanvullende *collectae* geven.⁸⁸ Enkele voorbeelden zijn te vinden in de marges op fol. 134v en 146r. Deze toevoegingen zijn respectievelijk in een cursiva recentior en een latere hand met de f en s door de schrijflijn, een a in twee verdiepingen en geen lussen aan de stokken van de letters.

Ten vierde is er nog de categorie toevoegingen die gaan over de heiligen.⁸⁹ Zoals al eerder vermeld zijn de heiligen van groot belang voor de gebruikers van het handschrift. Ook in de marginale

⁸⁶ De andere altaren die vermeld worden zijn het altaar van Petrus en dat van Stephanus. Vermoedelijk zijn er op nog twee plaatsen altaren genoemd, maar die zijn niet meer te lezen: fol. 60r en 63r.

⁸⁷ De aantallen toevoegingen en wegschrapingen van de gezangen per getijde zijn de volgende: vespers 22, metten 37, terts 14, sext 11, none 11, tweede vespers 6. Twee toevoegingen geven teksten voor alle gebedstijden. Van zeven toevoegingen is niet duidelijk bij welke gebedstijd het gezang geplaatst moet worden.

⁸⁸ *Collectae* zijn toegevoegd in de marges op de volgende folia: 25r, 26v, 64v, 83v, 121v, 134v, 135r, 138v, 146r, 150r.

⁸⁹ Toegevoegde heiligennamen zijn te vinden op fol. 111v (Maurus en Anthonius), 112r (Marius en Martha), 112v (Emerenciana, Macharius en Thimotheus), 121v (Servacius), 122r (Petronilla), 129v (Liberius), 132v (Werenfridus), 138v (Lambertus), 143v ([Remi]gius, Germanus, Vedastus, Bavo, Apuleus, Bachus, Dionisius,

toevoegingen zijn de heiligen terug te vinden. Het gaat dan om heiligen die ontbreken in de tekst zelf. Een duidelijke aparte hand is te vinden in de toevoegingen op folium 111v t/m 112v. Daar worden respectievelijk toegevoegd: Maurus, Anthonius, Marius en Martha, Emerentiana en Macharius en Timotheus.

In deze categorie moet ook de heilige Werenfridus genoemd worden. Zijn naam is ook in de marge bijgeschreven op fol. 132v. Bij deze toevoeging is echter de inkt van de rubricering over de tekst van de toevoeging aangebracht. Deze toevoeging kan dus of vroeg gedateerd worden, namelijk voordat de gerubriceerde initialen zijn aangebracht, of deze letter was vergeten bij het rubriceren en is later aangebracht. Dit laatste lijkt minder waarschijnlijk omdat op fol. 92v ook een initiaal ontbreekt die in een andere kleur inkt is aangevuld.

3.3 Geschrapte tekst

Geschrapt en geschraapt wordt er ook veelvuldig in het handschrift. Soms gaat het om kleine correcties van de tekst. Als niet meer te lezen is welke tekst er weggeschraapt is, is vaak met behulp van de *Leofric collectar* of soms met behulp van gedigitaliseerde en daarmee met de computer doorzoekbare bronnen te achterhalen wat er gestaan kan hebben. Vaak was dan met terugwerkende kracht toch nog door de wegschraping te zien dat die tekst er inderdaad gestaan had. Helaas had ik niet de beschikking over technische middelen om weggeschraapte tekst weer zichtbaar te maken, zoals een UV-lamp.

Ook worden geregeld gezangen weggeschraapt. Helaas is niet altijd terug te vinden welke gezangen geschrapt zijn. Een verder onderzoek daarnaar - met moderne technische middelen zoals infrarood of ultraviolet licht moet er toch meer zichtbaar kunnen worden gemaakt van de verwijderde tekst - zou zeer interessant zijn. Te meer omdat de Universiteitsbibliotheek Utrecht een ander handschrift⁹⁰ uit het Kapittel van Sint-Marie in bezit heeft waarin ook veel muziek staat en waarvan een groot deel ook uit de twaalfde eeuw stamt.

In de vastentijd (fol. 39v t/m 59r) wordt er opvallend veel doorgehaald in het handschrift. Schematisch weergegeven ziet dat er als volgt uit:

Dag	Collectae	Geschrapt
Feria V	3	1
Feria VI	3	1
sabbato	3	1
Zondag 1 XL	n.v.t.	Geen
Feria II	3	1
Feria III	3	1

Dag	Collectae	Geschrapt
Feria V	3	1
Feria VI	3	1
sabbato	2	Geen
Zondag 4 XL	n.v.t.	
Feria II	3	1
Feria III	3	1

Gereon), 146r (Hubertus), 148r (Briccius), 148v (Katharina, Petronilla, Radbodus), 150r ([Barbara]), 170v (Bernardus), 171r (Mamertus en Liborus), 171v ([Kathar]ina en Elysabeth).

⁹⁰ Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 406.

Dag	Collectae	Geschrap
Feria IIII	3	Geen
Feria V	3	1
Feria VI	3	1
sabbato	3	Geen
Zondag 2 XL	n.v.t.	Geen
Feria II	3	1
Feria III	3	1
Feria IIII	3	1
Feria V	3	1
Feria VI	3	1
sabbato	2	Geen
Zondag 3 XL	n.v.t.	Geen
Feria II	3	1
Feria III	3	1
Feria IIII	3	1

Dag	Collectae	Geschrap
Feria IIII	3	Geen
Feria V	3	1
Feria VI	3	1
sabbato	2	Geen
Zondag 5 XL	n.v.t.	Geen
Feria II	3	2
Feria III	3	2
Feria IIII	3	2
Feria V	3	1
Feria VI	3	2
sabbato	1	Geen
Palmzondag	n.v.t.	Geen
Feria II	3	2
Feria III	3	2
Feria IIII	4	

De *capitula* en *collectae* voor de zondagen zijn gegeven zoals bij de andere zondagen in de *collectarius* in engere zin: steeds één *capitulum* en één *collecta* per getijde. Voor de wekdagen zijn er in de vastentijd steeds meerdere *collectae* gegeven. Het valt op dat er steeds één daarvan geschrap wordt en in de vijfde en zesde vastenweek worden er vaak ook twee geschrap. Dit gebeurt vaak niet op de woensdag en de zaterdag. Dit lijkt te wijzen op een versoering van de liturgie tijdens de vastentijd. Er staan immers geen alternatieven voor de geschrapte *collectae* genoemd en dit is de enige plaats waar *collectae* op deze manier zo systematisch geschrap zijn. De *Leofric collectar* geeft voor de vastentijd ook alleen *collectae*. Meestal zijn dat er twee per dag en op zaterdag in de eerste twee weken vier, daarna steeds één. De teksten van de *collectae* in de *Leofric collectar* en die in Hs. 424 vertonen veel overeenkomst, slechts enkele *collectae* uit Hs. 424 zijn niet terug te vinden in de *Leofric collectar*. Het zou daarom ook zo kunnen zijn dat het aantal van twee *collectae*, zoals dat is in de *Leofric collectar* en zoals na de schrappingen in Hs. 424 ook het geval is, gebruikelijk was in de vastentijd. Wellicht kan in de toekomst een verdere bestudering van de inhoud van deze geschrapte *collectae* meer duidelijkheid bieden over de reden van het niet willen gebruiken van deze *collectae*.

3.4 Klavieren

Ten slotte heeft het handschrift ook klavieren. Enkele zijn nog aanwezig, van andere zijn de sporen nog terug te vinden. Omdat niet alle klavieren meer zichtbaar zijn en het materiaal dus niet compleet is, moet voorzichtigheid betracht worden bij het trekken van conclusies.

Klavieren dienden om het handschrift eenvoudig bij een bepaalde passage te kunnen openen. In het geval van dit handschrift maakte men een verticale snede parallel met de rand van het folium zodat een strookje van enkele millimeters breed ontstond. Op de gewenste hoogte, daar waar men de greep wilde, maakte men een klein sneetje in het perkament, haalde daar het strook perkament dat nog

aan een kant vast zat doorheen en legde er een knoopje in, zodat dat knoopje als handgreep kon dienen.

Omdat de klavieren passages aangeven waarvan het van belang was die eenvoudig te kunnen opzoeken, is het interessant na te gaan op welke plaatsen in het handschrift een klavier te vinden is. De klavieren in dit handschrift moeten aangebracht zijn nadat de bladen zijn bijgesneden voor de binding. Hoewel de notities in de marge soms zijn afgesneden, zijn de klavieren ook nu nog aanwezig, in elk geval de aanhechtingspunten.

Een overzicht van de klavieren is te vinden in onderstaande tabel.⁹¹ Hierin is te zien welke plaatsen in het handschrift blijkbaar van zo'n belang waren dat er een klavier gewenst was om snel bij de passage te geraken.

Fol. 16	Dominica III in adventu domini
Fol. 20	Sancta nocte, collecta bij vespers
Fol. 29	Dominica I post octavum epiphanie
Fol. 65	Dominica I post octavum Paschae
Fol. 67	Dominica II post octavum Paschae
Fol. 69	Dominica III post octavum Paschae
Fol. 115	In cathedra sancti Petri
Fol. 118	In annunciatione sanctae Mariae
Fol. 133	In assumptione sanctae Mariae
Fol. 136	In nativitate sanctae Mariae
Fol. 146	Ecce vir sanctus Martini episcopi
Fol. 151	In natali apostolorum
Fol. 163 ⁹²	
Fol. 164	Orationes de sancta cruce
Fol. 165	De sancta Maria virginis
Fol. 169	Litanie

De klavieren zijn te vinden op het folium waarop een bepaalde feestdag (of een zondag na de octaaf van een bepaalde feestdag) begint of op het folium naast het folium met het begin van de *capitula* en *collectae* voor een bepaalde feestdag. Alleen bij fol. 163 is dat niet het geval. De klavieren zijn niet bij ieder belangrijke feestdag aangebracht. Wellicht komt dat ook voort uit het feit dat vandaag de dag niet alle klavieren meer te traceren zijn.

In ieder geval zeggen deze klavieren iets over het gebruik van het handschrift. Nadat het handschrift opnieuw is ingebonden, is het handschrift blijkbaar nog zeer actief in gebruik geweest en had men de behoefte om bepaalde passages snel te kunnen opslaan en heeft men daarom de moeite genomen om klavieren aan te brengen. Ook het feit dat de klavieren grotendeels beschadigd of zelfs alleen nog maar

⁹¹ Ook de bladen waarop slechts een verticaal sneetje parallel aan de lange zijde te zien is, zijn opgenomen.

⁹² Op fol. 163 begint niet een nieuw onderdeel, maar staan de *capitula* en *collectae* voor de terts, de sext, de none en de tweede vespers van *De virginibus*. Met een klavier aan fol. 163 zou ook een tekst opgeslagen kunnen worden op fol. 162v, maar ook daar begint geen nieuw onderdeel. Fol. 164r zou ook gemakkelijk opgeslagen kunnen worden en op fol. 164r begint inderdaad een nieuw onderdeel, maar op dat folium is zelf ook al een spoor van een klavier te zien.

zichtbaar zijn vanwege een klein sneetje, blijkt dat ze intensief gebruikt zijn. Binnen de klavieren die nu nog te zien zijn is een relatief grote rol weggelegd voor feesten of gebeden die met Maria te maken hebben: vier van de nog zestien zichtbare klavieren hebben met feesten van Maria te maken. Dit zou kunnen betekenen dat die feesten een belangrijke rol speelden in het kapittel. Tegelijk moet echter opgemerkt worden dat de Mariafeesten in de hele Kerk belangrijke feesten waren.

3.5 Ten slotte

Het handschrift is bedoeld als een zo compleet mogelijke collectarius. Dat laten de toevoegingen aan de samenstelling van het handschrift zien die de collectarius in engere zin voorzien van aanvullende elementen zoals de kalender, extra *collectae* en extra gebeden. Ook de aanpassingen die door de gebruikers van het boek zijn gedaan in de vorm van toevoegingen aan de tekst van de collectarius in engere zin zorgen voor een zo compleet mogelijke collectarius voor de gebruikers. Elementen die gemist werden, werden aangevuld waar nodig. Het grootste deel van de toevoegingen zijn gezangen, die door verschillende handen zijn toegevoegd. Het was blijkbaar belangrijk dat de collectarius ook zo volledig mogelijk zou zijn op het gebied van de gezangen.

De klavieren geven zowel iets aan over de manier waarop het handschrift bedoeld is en de manier waarop het gebruikt is. Na het bijsnijden van het handschrift zijn de klavieren geplaatst met de bedoeling het handschrift op bepaalde passages snel te kunnen opslaan. Tegelijk geven de klavieren ook aan hoe het handschrift gebruikt werd. Omdat er zowel voor als na het bijsnijden toevoegingen aan het handschrift zijn gedaan, kan geconcludeerd worden dat het handschrift in gebruik was toen het werd bijgesneden. De plaatsing van de klavieren geeft die plaatsen aan die voor het gebruik van belang waren om snel te kunnen opslaan.

Hoofdstuk 4 – Utrechtse sporen

Wanneer we de Utrechtse sporen in het handschrift bekijken, is het goed onderscheid te maken tussen de toevoegingen in de collectarius in engere zin en de latere toevoegingen in het handschrift. De delen zijn immers op verschillende momenten ontstaan en kunnen elk een aparte ontstaansgeschiedenis hebben en ieder afzonderlijk wel of geen Utrechtse sporen bevatten.

Allereerst is er de kern van het handschrift, de collectarius in engere zin. Omdat deze parallellen heeft met de *Leofric collectar* en met de inhoudsbeschrijving van het werk van Stephanus van Luik, ligt het niet voor de hand dat deze kern van het handschrift specifiek Utrechts van aard is. Op de plaats waar de *Leofric collectar* speciale aandacht besteedt aan Lambertus (gevierd op 17 september), die verbonden is met de stad Luik, staan in Hs. 424 de teksten voor de kerkwijding (fol. 139v – fol. 141v) van de Mariakerk, een spoor van het Utrechtse gebruik van het handschrift.

Ook voor Martinus is een uitgebreide verzameling *capitula* en *collectae* opgenomen. Die zijn te vinden vanaf fol. 146v tot en met fol. 147v. Het zijn *capitula* en *collectae* voor de vespers, de metten, de terts, de sext, de none en de tweede vespers. Dat is in dit handschrift de uitgebreidste combinatie van gebedstijden die ook op die manier voor de andere belangrijkste gedenkdagen gekozen worden. Martinus is beschermheilige voor de stad Utrecht en ook deze folia wijzen in de richting van Utrechts gebruik van het handschrift. Dat er na de laatste *collecta* ook nog een *collecta* voor de octaaf van Martinus is opgenomen (fol. 148r), geeft aan dat dit een belangrijke feestdag was.

Wanneer de teksten van de gezangen in de collectarius in engere zin vergeleken worden met behulp van de Cantusdatabase⁹³ valt op dat het merendeel van de gezangen ook voorkomt in Hs. 406 uit het kapittel van Sint-Marie, maar zij zijn zeker niet uniek voor Utrecht en komen in vele andere handschriften ook voor.

Vervolgens zijn er in de diverse toevoegingen aan het handschrift duidelijke sporen te vinden die wijzen in de richting van Utrecht. Ten eerste is er de kalender. Deze heiligenkalender geeft weer op welke dagen de genoemde heiligen herdacht moesten worden. Overgaauw meent dat de kalender van Hs. 424 een zeer verkorte tweede recensie van het martyrologium van Usuardus is.⁹⁴ Naast de rubricering van de feesten die op alle kalenders hoogfeesten zijn is de kalender door rubriceringen van andere belangrijke feestdagen geschikt gemaakt voor gebruik in Utrecht. De gerubriceerde

⁹³ Te raadplegen via: <http://cantusdatabase.org/>

⁹⁴ E. A. Overgaauw, 'Martyrologia uit de oude bisdommen Utrecht en Luik', in: *Ontsluiting van middeleeuwse handschriften in de Nederlanden. Verslag van studiedagen gehouden te Nijmegen 30-31 maart 1984* (Nijmegen 1987) 91-100, 98.

Zie voor het martyrologium van Usuardus: Jacques Dubois, *Le martyrologe d'Usuard. Texte et commentaire* (Brussel 1965). Ook in een ander handschrift uit het kapittel van Sint-Marie is het martyrologium van Usuardus te vinden, maar in een verkorte weergave. En wel in Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Hs. 10 B 17.

hoogfeesten die in de kalender naast de gebruikelijke hoogfeesten genoemd worden en die eigen zijn aan Utrecht zijn.⁹⁵ Op 14 januari wordt het feest van Pontianus gevierd. In het jaar 966 heeft bisschop Balderik relieken van de heilige Pontianus van Spoleto naar Utrecht meegenomen en zij werden bewaard in de Dom. De veertiende januari is zijn sterfdag.⁹⁶ Op 12 mei wordt het feest van Pancratius gevierd. Relieken van Pancratius zijn door bisschop Balderik naar Utrecht gebracht. Deze werden bewaard in de Salvatorkerk te Utrecht.⁹⁷ Op 13 mei wordt het feest van Servatius gevierd. Ook de heilige Servatius speelde een belangrijke rol in Utrecht. Hij wordt bijvoorbeeld genoemd in het psalterium van Wolbodo in de Litanie van Utrecht.⁹⁸ Op 5 juni wordt het feest van Bonifatius gevierd. Bonifatius is belangrijk geweest voor Utrecht toen de bisschop van Keulen aanspraak maakte op het Utrechtse missiegebied. Bonifatius is in Dokkum in het jaar 754 vermoord. Een deel van zijn metgezellen is daar begraven, maar Bonifatius' lichaam werd aanvankelijk in de Utrechtse Salvatorkerk in een sarcofaag geplaatst. Later zijn zijn overblijfselen overgebracht naar Fulda.⁹⁹ Op 12 juni wordt het feest van Odulfus gevierd. De Utrechtse Salvatorkerk had ook relieken in bezit van Odulfus. Zijn relieken speelden ook een belangrijke rol bij diverse processies in de stad Utrecht.¹⁰⁰ Op 25 juni wordt de translatie van Lebuinus gevierd. Bisschop Balderik heeft relieken van een groot aantal heiligen naar Utrecht gebracht, zo ook die van Lebuinus. Daarnaast zorgde hij ervoor dat in Deventer de verering van deze heilige gestimuleerd werd door onder meer daar de Lebuinuskkerk te restaureren.¹⁰¹ Op 4 juli wordt het zomerfeest van Martinus gevierd. Als Willibrord missie bedrijft in Utrecht, herbouwt hij een kerk die hij wijdde aan de heilige Maarten. Hij zal de beschermheilige van de stad Utrecht worden¹⁰² en zijn sterfdag wordt herdacht op 11 november. Op 17 september wordt het feest van Lambertus gevierd. Relieken van de heilige Lambertus zijn waarschijnlijk in de achtste tot en met de tiende eeuw verworven.¹⁰³ Op 10 oktober wordt het feest van Gereonis en Victor gevierd. Relieken van Gereon en Victor waren in Keulen en in die plaats en ook in Utrecht worden zijn als hoogfeest gevierd.¹⁰⁴ Op 12 november wordt het feest van Lebuinus gevierd. Naast deze feesten zijn er volgens Kaj van Vliet nog andere feesten specifiek voor Utrecht: Agnes (21 januari), Wiro (8 mei), Adalbertus (25 juni), Radbodus (25 juni), Benignus (28 juni), Marchelmus (14 juli), Plechelmus (14

⁹⁵ Volgens Hermann Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (Hannover 1891-1898) via: L. Ruth, 'Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit von Dr. H. Grotefend' (versie winter 2004) <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotefend/titel.htm#Zeitrechnung> (25 september 2014).

⁹⁶ Anique C. de Kruijf, *Miraculeus bewaard. Middeleeuwse Utrechtse relieken op reis: de schat van de oud-katholieke Gertrudiskathedraal* (Zutphen 2011) 47-48.

⁹⁷ De Kruijf, *Miraculeus bewaard*, 48.

⁹⁸ Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk*, 549.

⁹⁹ Tine Jonker-Klijn en Richard Roks, *De bisschoppen van Utrecht van 690 tot 1581* (Utrecht 2008) 20-21.

¹⁰⁰ De Kruijf, *Miraculeus bewaard*, 48 en 54.

¹⁰¹ Ibidem 47-48.

¹⁰² Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk*, 29-31.

¹⁰³ Ibidem 545.

¹⁰⁴ Jos M. M. Hermans, 'Een "Ordinari"-kalender uit het klooster Groenendaal aan het einde van de vijftiende eeuw. Een bijdrage omtrent de Windesheimse heiligenkalender in de Zuidelijke Nederlanden', in: Frans Hendrickx, *E codicibus impressisque. Opstellen over het boek in de Lage Landen voor Elly Cockx-Indestege I* (Leuven 2004) 96.

juli), Fredericus (18 juli), Werenfridus (14 augustus), Gregorius (25 augustus), Odgerus (10 september) en Radbodus (29 november).¹⁰⁵ Deze feesten komen alle voor in de kalender van Hs. 424. Ze zijn echter niet alle gerubriceerd.

Een ander Utrechts kenmerk in de kalender¹⁰⁶ is het feit dat er de sterfdata van Utrechtse bisschoppen in herdacht worden. De vroegste bisschop die genoemd wordt is Willem I van Gelre (overleden in 1076). De bisschoppen na hem worden genoemd tot en met bisschop Hartbert van Bierum (overleden in 1150). Dan ontbreekt Herman van Horne (1150-1156) en wordt zijn opvolger Godfried van Rhenen (1156-1178) weer opgenomen. De bisschoppen die van 1178 tot en met 1249 hun ambt bekleedden zijn niet terug te vinden in de kalender. De laatste bisschop die genoemd wordt is Hendrik I van Vianden (1249-1267).

Een mogelijke verklaring voor het ontbreken van een verwijzing naar het overlijden van Herman van Horne is de datum van zijn overlijden. Dat was op 31 januari en precies op de plaats waar de verwijzing verwacht kan worden, ontbreekt de hoek van het perkament waarschijnlijk door slijtage. Mogelijk zijn dus vanaf het jaar 1076 aaneensluitend tot het jaar 1178 de bisschoppen toegevoegd. De losstaande bisschop Hendrik I van Vianden is mogelijk een stuk later toegevoegd.¹⁰⁷

Uit deze toevoegingen van verwijzingen naar de sterfdata van Utrechtse bisschoppen valt op te maken dat het handschrift in elk geval tot na het overlijden van Hendrik van Vianden gebruikt is. Ook was er waarschijnlijk na de dood van Godfried van Rhenen in het jaar 1178 en voor de dood van de volgende niet vermelde Utrechtse bisschop in 1198, Boudewijn II, een moment waarop men het nodig achtte de verwijzingen naar de bisschoppen aan de kalender toe te voegen.

Ten de tweede zijn er de toevoegingen rond kerkwijding en altaarwijding. De literatuur is daarover niet eenduidig. In Hs. 424 komt tweemaal de kerkwijding voor. De folia van de kerkwijding in de collectarius in engere zin zijn hierboven al genoemd. Er wordt echter ook in de kalender verwezen naar deze wijding. Op 22 september is echter deze gerubriceerde regel op de kalender, waarin de wijding van de kerk vermeld wordt, weggeschraapt van het perkament (fol. 6v).

In een jonger handschrift uit Sint-Marie valt te lezen dat de dag waarop de kerkwijding herdacht moest worden, op een gegeven moment niet precies die 22e september was, maar dat deze verplaatst is naar de zondag na het feest van Mattheus.¹⁰⁸ De reden van die verplaatsing is niet met zekerheid vast te stellen. Paul Séjourné stelt dat in de dertiende eeuw de bisschop bepaald had dat de

¹⁰⁵ Van Vliet, *In kringen van kanunniken*, 441-442.

¹⁰⁶ Zie *bijlage 3* hierachter.

¹⁰⁷ Omdat de toevoegingen zijn terug te vinden door enkel de afkorting O met een diagonale streep erdoor voor 'obiit' (of soms de afkorting 'eps' voor 'episopus') en bij deze toevoeging slechts de helft van de genoemde O zichtbaar is, is het niet mogelijk de handen van de andere toevoegingen met deze te vergelijken en op grond daarvan vast te stellen of het om een toevoeging gaat die later is gedaan dan de andere.

¹⁰⁸ Dat wordt in de ordinarius van Sint-Marie vermeld. In dat handschrift met de signatuur Londen, British Library, Hs. Add. 9769 staat tussen 21 en 22 september vermeld: '*Proxima dominica post festum Mathei dedicatio huius ecclesie celebretur.*'

feesten voor de kerkwijdingen verplaatst moesten worden naar de eerste zondag na hun eigen dag.¹⁰⁹ In zijn verantwoording in de bijbehorende voetnoot 4 verwijst hij echter naar een vermelding van een verschuiving van een kerkwijding die op een vergelijkbare manier plaats had. Dat was de kerkwijding van het klooster van Windesheim; bisschop Frederik van Blankenheim droeg op dat deze dag verplaatst moest worden van 15 januari naar de feestdag van Pontianus op 14 januari. Zijn opdracht dateert van na de dertiende eeuw: 12 januari 1408. Hiermee geeft hij echter geen algemene gang van zaken weer en het geeft dan ook geen sluitend bewijs van de reden van de schrapping van de kerkwijding uit de kalender van Hs. 424.

Kaj van Vliet verklaart de verplaatsing van de kerkwijding anders. In zijn overzicht van kerkwijdingsdagen van de kapittelkerken in het bisdom Utrecht oppert hij de mogelijkheid dat het kerkwijdingsfeest in de twaalfde eeuw tijdelijk verplaatst is naar 6 september, de dag van de wijding van een nieuw hoogaltaar.¹¹⁰ Het overzicht dat hij geeft, maakt tegelijkertijd de uitleg van Paul Séjourné minder waarschijnlijk. Kaj van Vliet geeft namelijk ook van andere Middeleeuwse kerken de wijdingsdata. Daarbij wordt bij de kerken gesticht voor de twaalfde eeuw geen melding gemaakt van een verplaatste herdenkingsdatum

De volgende feiten rondom de kerkwijding en de altaarwijdingen zijn af te leiden uit Hs. 424, uit het handschrift uit Meermanno en uit de ordinarius van Sint-Marie:

In Hs. 424 wordt de kerkwijding op 22 september in de kalender geschrapt en de bladen waarop de *capitula* en *collectae* voor de kerkwijding staan, zijn niet voorzien van een datum, maar volgen na de *collecta* bij het feest van Mattheus, dus na 21 september. Daarna volgt een *collecta* bij het feest van Mauritius en zijn metgezellen op 22 september. De herdenking van de kerkwijding zal dus ook hier bedoeld zijn voor 22 september. Het handschrift uit Meermanno plaatst de wijding van het hoofdaltaar en de dood van Coenraad in 1099 en vermeldt dat het hoofdaltaar op enig moment naar het westen is verplaatst,¹¹¹ dat Hendrik IV opdracht gaf tot de wijding van de kerk, dat hij stierf in 1106¹¹² en dat het westaltaar is gewijd op 6 september.¹¹³ De ordinarius ten slotte geeft aan dat de herdenking van de kerkwijding moet plaatsvinden op de eerste zondag na het feest van Mattheus.

¹⁰⁹ Paul Séjourné, *L'ordinaire de S. Martin d'Utrecht* (Utrecht 1919-1921) 46. In diezelfde noot 4 wordt ter illustratie een voorbeeld genoemd dat erg lijkt op wat er in Hs. 424 gebeurd is: In de kalender van Hs. 407, een antifonarium, is kerkwijdingsdag uit de kalender weggeschrapt vanwege het verplaatsen van de kerkwijdingsdag naar de zondag na 22 september. In dit handschrift is echter geen kalender opgenomen, wel is het inderdaad een antifonarium. Ik vermoed dat de kalender uit Hs. 424 per abuis wordt vermeld als de kalender van Hs. 407.

¹¹⁰ Van Vliet, *In kringen van kanunniken*, 445.

¹¹¹ Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Hs. 10 B 17 Fol. 3r: '*Altare primum et precipuum beatae Mariae, quod postea ad occidentem translatum est, consecravit dominus episcopus Cunradus.*' Deze tekst staat in de marge bijgeschreven bij het jaar van de dood van bisschop Koenraad, 1099.

¹¹² Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Hs. 10 B 17 Fol. 35v: '*Anno dominicae incarnationis MCVI obiit Henricus III imperator benefactor noster, qui precepit dedicari ecclesiam, et confirmavit prebendam nostram.*'

¹¹³ Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Hs. 10 B 17 Fol. 40r: '*Dedicatio altaris occidentalis.*'

De datum van de wijding van het westaltaar die Kaj van Vliet noemt, is dus terug te vinden. Het is echter niet waarschijnlijk dat het om een tijdelijke verplaatsing van de kerkwijdingsdag naar die datum ging. In de latere handschriften is namelijk in de kalenders niet terug te vinden dat de kerkwijding opnieuw op 22 september vermeld wordt. Ook moet er onderscheid gemaakt worden tussen kerkwijdingen en altaarwijdingen. Dit zijn andere rituele handelingen en ze hoeven niet per definitie met elkaar te maken te hebben. De bouwgeschiedenis van de Mariakerk verklaart vermoedelijk de verplaatsing van het hoofdaltaar naar het westen. De bouw van de Mariakerk vond namelijk in verschillende fases plaats. Het deel van de kerk waarin het eerste hoofdaltaar stond zal gewijd zijn op 22 september en toen later, nadat het westelijk deel van de kerk was afgerond in de tweede bouwfase,¹¹⁴ het hoofdaltaar naar het westen verplaatst is (de reden is onduidelijk misschien wilde men simpelweg een nieuwer hoofdaltaar plaatsen en werd het oude overgebracht naar het westelijke deel van de kerk), werd dat westaltaar gewijd op 6 september.

Dat westaltaar komt ook voor in hierboven al genoemde later toegevoegde notities in de marge van Hs. 424 en is een duidelijk Utrechts kenmerk van het handschrift, zelfs van gebruik binnen de Mariakerk zelf.

Ten derde zijn er de heiligen die in de toevoegingen van het handschrift genoemd worden die in de richting van Utrecht kunnen wijzen. De meest opvallende daarvan is Werenfridus die op fol. 132v genoemd wordt. Werenfridus is een Utrechtse heilige, speciaal verbonden met Elst, doordat bisschop Balderik daar relieken heen bracht en ook de Utrechtse Dom had relieken van hem in bezit.¹¹⁵ Opvallend aan deze toevoeging is dat die geschreven lijkt te zijn voordat de gerubriceerde initiaal is aangebracht. Vermoedelijk gaat het hier om een toevoeging die omstreeks de tijd waarin het handschrift gemaakt is is toegevoegd.

Andere heiligen die met Utrecht verbonden kunnen worden en in toevoegingen aan de collectarius in engere zin zijn te vinden zijn: Lambertus in een toegevoegd *collecta* op fol. 138v in de onder marge, bisschop Radbodus op fol. 148v in de linker marge, Wyro op fol. 185r, Plechelmus (fol. 186r), Munulphus en Gungilphus (fol. 186r), bisschop Fredericus (fol. 186r), Werenfridus (fol. 187r), Remaclus (fol. 187r) en Radbodus (fol. 188r).

Ten vierde is er het klaviergebruik¹¹⁶. De klavieren zijn geplaatst op voor de hand liggende plaatsen in het handschrift en dienen een praktisch nut om snel bij de betreffende teksten te geraken. Een groot aantal feesten van Maria zijn op deze manier aangemerkt. Dat kan verwijzen naar gebruik in de Mariakerk, maar het is zeker niet een uniek kenmerk voor de Mariakerk, omdat Maria op vele plaatsen bijzondere aandacht geniet. Er is echter ook een klavier geplaatst bij bisschop Martinus. Dat ligt

¹¹⁴ Haverkate en Van der Peet, *Een kerk van papier*, 33.

¹¹⁵ De Kruijf, *Miraculeus bewaard*, 48.

¹¹⁶ Zie ook paragraaf 3.4.

normaal gesproken minder voor de hand, niet alle hoogfeesten worden immers voorzien van een klavier. Martinus is echter aan de stad Utrecht verbonden als beschermheilige van de stad.

Ten slotte wijst ook de oorkonde op fol. 182v op gebruik van het handschrift binnen Utrecht. Het betreft dan het gebruik van het handschrift als bewaarplaats voor een oorkonde.¹¹⁷ Het is een oorkonde die handelt over betaling van de tol aan het kapittel van Sint-Marie. In de tweede regel worden expliciet de broeders van Sint-Marie genoemd. De oorkonde moet geschreven zijn na het jaar 1193, omdat dat het moment is waarop het kapittel in bezit is van de tol te Smithuzen.¹¹⁸

Utrechtse sporen zijn dus in het gehele handschrift terug te vinden. In de kern van het handschrift, de *collectarius* in engere zin, worden *capitula* en *collectae* ingevoegd voor belangrijke eigen onderdelen. Naast die eigen invullingen komt de tekst toch in grote mate overeen met de tekst die ook te vinden is in de *Leofric collectar* en is vermoedelijk niet specifiek Utrechts.

In de toevoegingen aan het handschrift zijn nog meer Utrechtse sporen terug te vinden. In de toegevoegde heiligennamen in kalender, marge en in het laatste katern is te zien hoe de Utrechtse gebruikers van het handschrift hun eigen Utrechtse heiligen in het handschrift hebben opgenomen.

¹¹⁷ Ook in het eerder besproken handschrift Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum Hs. 10 B 17 zijn diverse oorkondes opgenomen.

¹¹⁸ Gallée, 'Drente', 152-153.

Conclusie

Hs. 424 is geschikt om meer te weten te komen over de liturgie van de Utrechtse Mariakerk. Het is een handschrift dat in het officie gebruikt werd en daarvoor de *capitula* en *collectae* bevatte, met vaak ook *responsoria*, *versiculi* en soms een hymne of een antifoon. Bijzonder aan dit handschrift zijn sporen die de gebruikers ervan erin hebben achtergelaten: in de marges zijn bijvoorbeeld extra gebeden en gezangen toegevoegd en ook zijn er extra katernen geplaatst voor en na de collectarius in engere zin. Uit die vele gebruikssporen in het handschrift blijkt dat het handschrift actief gebruikt is in de liturgie. Omdat deze gebruikssporen stammen van na het moment dat de collectarius in engere zin is samengesteld en uit verschillende tijden, kunnen ze informatie geven over de manier waarop de liturgie zich ontwikkeld heeft in de Mariakerk.

Allereerst is er de manier waarop boeken gebruikt werden in de liturgie. Aan Hs. 424 is te zien hoe een handschrift als gebruiksvoorwerp fungeert binnen de liturgie. Het handschrift laat zien hoe er aan – in dit geval de collectarius in engere zin – aanvullingen werden gedaan door middel van extra katernen wanneer er meer of andere teksten nodig waren. Zo zijn er diverse gebeden, maar ook een kalender en lezingen voor het dodenofficie toegevoegd aan de collectarius in engere zin. Ook in de marges van het handschrift werden aanpassingen opgeschreven door diverse handen. Die marginale toevoegingen gaan vaak over gezangen. Zo wordt bijvoorbeeld in de Paastijd genoteerd bij welk altaar in de Mariakerk een bepaald gezang moet worden gezongen en worden er bij Maria-Tenhemelopneming en Maria-Geboorte *responsoria* en *versiculi* met neumen in de marge genoteerd.

Responsoria en *versiculi* lijken een grote rol te spelen in het kapittel van Sint-Marie. Op enig moment is het handschrift bijgesneden. Het precieze moment daarvan is niet bekend, maar de *terminus ante quem* is de datering van de handen die de afgesneden woorden weer aangevuld hebben. Door dat bijsnijden werden de marges kleiner en delen van onder meer de aangevulde teksten van *responsoria* en *versiculi* werden daarbij mee afgesneden. De afgesneden letters zijn vervolgens in de nog overgebleven marge tussen de tekst genoteerd.

Het lijkt er dus op dat het handschrift veel gebruikt is in de liturgie en steeds aan de wensen van het moment is aangepast. Ook de druppels kaarsvet in het handschrift en de plaatsen met slijtage doen dat vermoeden, maar zekerheid van het gebruik in de liturgie is er niet. Het zou ook zo kunnen zijn dat het handschrift is gebruikt om uit te kopiëren. Wat wel zeker is, is dat de kanunniken van Sint-Marie het handschrift steeds aanpasten als de liturgie veranderde of als er iets aan het handschrift veranderde waardoor tekst niet meer zichtbaar was.

De liturgie was in het kapittel van Sint-Marie geen statisch gegeven. In Hs. 424 wordt duidelijk dat er aanpassingen gedaan werden in de loop der tijd. Ook worden in het handschrift heiligen die later dan de samenstelling van de collectarius in engere zin gecanoniseerd zijn toegevoegd. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan heiligen uit de Franciscaanse traditie: Franciscus, Clara en Elysabeth. Verder zijn ook de plaatselijke ontwikkelingen van heiligenverering terug te

vinden in het handschrift. Door middel van rubriceringen in de kalender (de feesten van Martinus en Willibrord bijvoorbeeld) of toegevoegde heiligen in marginale notities (Werenfridus, Martinus) wordt aan heiligen specifiek voor Utrecht extra aandacht gegeven. Voorzichtigheid met het trekken van conclusies hieruit is echter wel geboden omdat heiligen die gezien worden als specifiek Utrechts ook nog op andere plaatsen vereerd werden. Zo wordt Martinus bijvoorbeeld niet alleen in Utrecht vereerd, maar ook in Groningen of Frankrijk.

Naast deze liturgische ontwikkelingen geven de in de marges van de kalender toegevoegde namen van bisschoppen ook ontwikkelingen aan die iets zeggen over de gebruiken van de kanunniken in hun dagelijks leven. De Utrechtse bisschoppen namen blijkbaar zo'n belangrijke plaats in dat zij na hun dood bijgeschreven werden op de kalender zodat zij niet vergeten werden. De sterfdata van de bisschoppen Willem I van Gelre, Koenraad van Zwaben, Burchard van Lechsgemünd, Godebald, Andries van Cuyk, Hartbert van Bierum, Godfried van Rhenen en Hendrik I van Vianden zijn genoteerd in de kalender. Of dat ook betekent dat de overleden bisschoppen herdacht werden zoals de heiligen die ook op die kalender staan, is niet met zekerheid te zeggen. Waarschijnlijk niet, want de betreffende bisschoppen worden verder in het handschrift niet genoemd en krijgen ook geen eigen *capitula* en *collectae*. Toch zegt hun bijschrijving in de kalender wel dat hun sterfdagen het waard waren om niet vergeten te worden en zij dus een belangrijke rol innamen in het leven van de kanunniken.

Dat dit liturgische handschrift een grotere rol speelt dan tekst- en zangboek voor de liturgie vertelt ook het folium 80 waarop een oorkonde ingeschreven staat: het handschrift is dan een bewaarplaats voor de oorkonde. Omdat dit ook meermaals voorkomt in handschrift 10 B 17¹¹⁹ kan geconcludeerd worden dat het blijkbaar gebruikelijk was in het kapittel van Sint-Marie om oorkonden op te nemen in handschriften.

Omdat deze scriptie slechts een beperkte omvang heeft, kon niet alles worden onderzocht. Het zou zeer de moeite waard zijn als de *responsoria*, *versiculi*, hymnen en antifonen uit Hs. 424 nog nader onderzocht worden door iemand die goed thuis is in het neumenschrift. Er is immers nog een handschrift¹²⁰ overgeleverd uit het kapittel van Sint-Marie waarin gezangen uit de twaalfde eeuw en van later datum zijn opgenomen. Een vergelijking van de teksten en de muzieknotatie zou vermoedelijk interessante informatie opleveren. Een andere interessante vraag die aan het einde van deze scriptie nog openstaat is die naar de handschriftelijke overlevering van de *Leofric collectar*, een handschrift dat men dateert in de elfde eeuw tijdens het episcopaat van bisschop Leofric en dat verbonden wordt met de verloren gegane liber capitularis van Stephanus van Luik. De

¹¹⁹ Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum Hs. 10 B 17.

¹²⁰ Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 406. Een kort overzicht van de inhoud van het handschrift is te lezen in: Gumbert, 'Het Kapittelboek', 43 en 45-47.

overeenkomsten tussen de opgenomen *capitula* en *collectae* van de *Leofric collectar* en die van Hs. 424 zijn onmiskenbaar. De meeste *capitula* en *collectae* uit Hs. 424 komen ook in de *Leofric collectar* voor bij dezelfde gebedstijd. Wellicht zijn er door een onderzoek naar de handschriftelijke overlevering van beide handsschriften verbanden te ontdekken of wordt er meer duidelijk over de verschillen tussen de handschriften: tijdens de metten komen relatief vaak de *capitula* in beide handschriften niet overeen en in de teksten voor de vieringen na Pinksteren lopen de handschriften ook meer uiteen dan elders in het kerkelijk jaar. Verder kan een vergelijking met andere collectarii meer duidelijkheid geven over eventuele verwantschap van collectarii.

Ook een gedetailleerd paleografisch onderzoek naar de handen die de toevoegingen in Hs. 424 geschreven hebben, zodat preciezer in kaart kan worden gebracht uit welke tijd de diverse handen stammen, kan meer informatie opleveren over de ontwikkeling van het handschrift. Daarbij zijn ook de latere handen interessant die na het bijsnijden van het handschrift de teksten van de in de marges genoteerde gezangen aanvullen. De datering van die handen kan wellicht meer informatie geven over het moment waarop het handschrift is bijgesneden. Voor dit onderzoek heb ik een overzicht gemaakt van alle gebruikssporen en daarbij ook het schrift gedetermineerd. Een precieze datering van het schrift is lastig omdat toevoegingen vaak bestaan uit slechts enkele woorden en het dateren van een schrift op grond van enkele woorden een zeer groot specialisme vereist en veel ervaring met handschriften uit diverse tijden. Op grond van alleen dit handschrift zal een precieze datering van de handen vaak niet mogelijk zijn, maar het is voorstelbaar dat in andere handschriften van Sint-Marie dezelfde handen aan het werk zijn geweest.

Deze scriptie is een eerste onderzoek naar Hs. 424. Een terreinverkenning die duidelijk gemaakt heeft dat er nog zeer veel onderzoek gedaan kan worden naar dit handschrift en ik hoop dat deze scriptie anderen aanzet tot dat verdere onderzoek naar dit bijzondere Utrechtse handschrift.

Bibliografie

Literatuur:

- Corrêa, Alicia (ed.), *The Durham Collectar* (Londen 1992).
- Derolez, Albert, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books* (5e druk; Cambridge 2012).
- Dewick, E. S. (ed.), *The Leofric Collectar: Harl. MS. 2961 I*, (Londen 1914).
- Dubois, Jacques, *Le martyrologe d'Usuard. Texte et commentaire* (Brussel 1965).
- Engelhart, Ben, en Jan Willem Klein, *50 eeuwen schrift. Een inleiding tot de geschiedenis van het schrift* (Den Haag 1988).
- Frere, W. H. (ed.), *The Leofric Collectar compared with the collector of St. Wulfstan together with kindred documents of Exeter and Worcester II* (Londen 1921).
- Gallée, J. H., 'Drente, Apeldoorn, Deil, Malsen, Striland, Zelhorst', in: *Nomina geographica Neerlandica* 2 (1892), p. 152-156.
- Gerritsen-Geywitz, G., 'Die Chorbücher des Utrechter Marienkapittels aus kodikologischer sicht', *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 53 (2003) 277-312.
- Geurts, P. M. M., 'Een catalogus van de bibliotheek van het kapittel van St. Pieter te Utrecht, gemaakt bij de opheffing van deze bibliotheek in 1672. Met een inleiding over de Utrechtse kapittelbibliotheken in het algemeen vanaf de beeldenstorm tot 1672', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 22 (1980) 191-253.
- Van Ginkel, Evert, *Verleden wijk. De immuniteit van Sint-Marie* (Utrecht 1998).
- Grosheide, D., A. D. A. Monna en P. N. G. Pesch, *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht I, De eerste drie eeuwen* (Utrecht 1986).
- Gumbert, J. P., 'Het Kapittelboek van de Utrechtse Mariakerk', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 6 (1999), 31-47.
- Gumbert, J. P., *Words for codices. An English codicological terminology* (Lopik 2005).
- Haverkate, H. M., en C. J. van der Peet, *De Maria-kerk van Utrecht. Onderzoek naar de vroegste (bouw)geschiedenis van een kapittel-kerk* (Doctoraalscriptie, Utrecht 1984).
- Haverkate, H. M., en C. J. van der Peet, *Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht* (Utrecht 1985).
- Heffernan, Thomas J., en E. Ann Matter (ed.), *The Liturgy of the Medieval Church* (Kalamazoo 2001).
- Hermans, Jos M. M., 'Een "Ordinariuss"-kalender uit het klooster Groenendaal aan het einde van de vijftiende eeuw. Een bijdrage omtrent de Windesheimse heiligenkalender in de Zuidelijke Nederlanden', in: Frans Hendrickx, *E codicibus impressisque. Opstellen over het boek in de Lage Landen voor Elly Cockx-Indestege I* (Leuven 2004) 87-128.

- Van der Horst, Koert, e.a., *Handschriften en Oude Drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek* (Utrecht 1984).
- Van der Horst, Koert, *Illuminated and decorated medieval manuscripts in the University Library, Utrecht. An illustrated catalogue* (Maarssen/'s Gravenhage 1989).
- Van den Hoven van Genderen, Bram, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 2003).
- Hulshof, Abraham, *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Traiectinae II* (Utrecht 1909).
- Jonker-Klijn, Tine, en Richard Roks, *De bisschoppen van Utrecht van 690 tot 1581* (Utrecht 2008).
- Kipp, A. F. E., 'Mariaplaats 27', in: T. J. Hoekstra en E. M. Kylstra, *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht* (Utrecht 1990) 88-100.
- De Kruijf, Anique C., *Miraculeus bewaard. Middeleeuwse Utrechtse relieken op reis: de schat van de oud-katholieke Gertrudiskathedraal* (Zutphen 2011).
- Kuys, Jan, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen 2004).
- De Loos, Ike, *Duitse en Nederlandse muzieknotaties in de 12e en 13e eeuw* (dissertatie Universiteit Utrecht 1996).
- Mohlberg o.s.b., C. , 'Spuren eines verlorenen Liturgiebuches, des "Liber capitularis" Stephans von Tongern († 920)', in: M. M. F. Bethune (e.a.), *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller à l'occasion de son jubilé de 50 années de professorat à l'Université de Louvain 1863-1913* (Leuven 1914) 350-360.
- Overgaauw, E. A., 'Martyrologia uit de oude bisdommen Utrecht en Luik', in: *Ontsluiting van middeleeuwse handschriften in de Nederlanden. Verslag van studiedagen gehouden te Nijmegen 30-31 maart 1984* (Nijmegen 1987) 91-100.
- Palazzo, Eric, *A History of Liturgical Books. From the Beginning to the Thirteenth Century* (Collegeville 1998).
- Salmon, P., *l'Office divin au Moyen Age. Histoire de la formation du bréviaire du IXe au XVIe siècle* (Parijs 1967).
- Séjourné, Paul, *L'ordinaire de S. Martin d'Utrecht* (Utrecht 1919-1921).
- Tiele, Pieter Anton, *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Trajectinae I* (Utrecht 1887).
- Vellekoop, C., 'Liturgie in een Utrechtse kapittelkerk. De koorboeken van Sint-Marie', in: R. E. V. Stuip en C. Vellekoop (ed.), *Utrecht tussen kerk en staat* (Hilversum 1991) 227-242.
- Vellekoop (ed.), C., *Liber ordinarius Sancte Marie Trajectensis. The Ordinal of St Mary's Church, Utrecht (Ms. London, British Library, Add. 9769)* (Delft 1996).
- Van Vliet, Kaj, 'De zalige nagedachtenis van deken Otto. De annalen van St.-Marie beschouwd in hun context', *Madoc* 12 (1998), 202-210.

Van Vliet, Kaj, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht. 695-1227* (Zutphen 2002).

Websites:

www.cantusdatabase.org (6 okt 2014).

Hermann Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (Hannover 1891-1898)
via: L. Ruth, 'Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit von Dr. H. Grotefend'
(versie winter 2004)
<http://www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotefend/titel.htm#Zeitrechnung> (6 okt 2014)

Quaerite: handschriften.library.uu.nl. (6 okt 2014).

Universiteitsbibliotheek Utrecht, digitale catalogus Aleph, Hs. 424:
http://aleph.library.uu.nl/F?func=direct&doc_number=002574300 (27 apr 2015).

Handschriften:

Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum Hs. 10 B 17.

Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 31.

Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 406 (3 J 7).

Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 424 (5 C 5).

Het Utrechts Archief, Kapittel van Sint-Marie te Utrecht, toegangsnummer 221, inv. nr. 258.

Afbeelding op de voorzijde:

Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 424 (5 C 5), fol. 10v, eerste blad van de collectarius in engere zin.

Bijlage 1 – De inhoud van Hs. 424

Hieronder volgt een overzicht van de inhoud van het handschrift op basis van de rubriceringen in het handschrift. De latere toevoegingen aan collectarius in engere zin zijn onderstreept in onderstaande tabel weergegeven.

<u>Fol. 1r</u>	<u>Gebeden</u>	<u>Algemeen, santorum confessorum Remigii, Germani, Vedasti, Bavonis, Piatonis, Marcelli et Apulei, Victoris cum sociis eius, Crispini.</u>
<u>Fol. 1v</u>	<u>Gebeden</u>	<u>Toegevoegde gebeden voor de vierde zondag De Sapientia van terts, sext and none.</u>
<u>Fol. 1v</u>	<u>Eucharistische tekst</u>	<u>In onder marge in latere hand.</u>
<u>Fol. 2r</u>	<u>Gebeden</u>	<u>In festui Katerinae virginis, in commemoratione Petronillae, sanctae Petronillae virginis, sancti Liborii episcopi et confesoris.</u>
<u>Fol. 2v</u>	<u>Kalender</u>	
<u>Fol. 8v</u>	<u>Computus</u>	
<u>Fol. 9v</u>	<u>Gebeden, gezangen</u>	
Fol. 10v	1 ^o Zondag van de Advent	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers, twee collectae van Mary, collecta van alle heiligen.
Fol. 13r	2 ^o Zondag van de Advent	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 14v	3 ^o Zondag van de Advent	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers. Collectae voor dag IV, dag VI, sabbato in XII lectionibus.
Fol. 16v	4 ^o Zondag van de Advent	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 18r	Vigilia natalis domini	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none.
Fol. 19r	In sancta nocte	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, Collectavan Maria, capitulum, collecta en gezangen voor terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 21r	De sancto Stephano	Collecta en gezangen voor vespers, Capitulum, Collecta en gezangen voor metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 22v	In natali sancti Iohannis apostoli	Collecta en gezangen voor vespers, Capitulum, Collecta en gezangen voor metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 24r	De innocentibus	Collecta voor vespers, Capitulum, Collecta en gezangen voor metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 25r	Zondag infra natalis domini	Capitulum en Collecta.
Fol. 25v	In circumcissione domini	Collecta voor vespers, Capitulum, Collecta en gezangen voor metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 26v	In epiphania domini	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, sext, terts, none, tweede vespers.
Fol. 28v	De octava epyphaniae	Capitulum, Collecta, drie maal.
Fol. 29r	1 ^o Zondag na de octaaf van Epiphanie	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 30v	2 ^o Zondag na de octaaf van Epiphanie	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 31v	3 ^o Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 32v	4 ^o Zondag	Capitulum en Collecta.
Fol. 32v	5 ^o Zondag	Capitulum en Collecta.
Fol. 33r	6 ^o Zondag	Capitulum en Collecta.
Fol. 33r	Zondag in LXX ¹²¹	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.

¹²¹ Dominica in septuagesima, de 9^e zondag voor Pasen.

Fol. 34v	Zondag in LX ¹²²	Capitulum, Collecta voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 36r	Zondag in L ¹²³	Capitulum, Collecta voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 37r	Feria IV ieiunii	Capitulum, Collecta voor vespers, metten, sext, none.
Fol. 38r	Benedictiones Cinerum ¹²⁴	Collecta 4 keer.
Fol. 39r	Feria V	Collecta 3 keer.
Fol. 39v	Feria VI	Collecta 3 keer.
Fol. 39v	Sabbato	Collecta, 2 keer en 1 voor vespers.
Fol. 40r	1 ^o Zondag van de Vasten	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers. Drie collectae voor dag II, drie collectae voor dag III, drie collectae voor dag IV, drie collectae voor dag V, drie collectae voor dag VI, vier collectae voor sabbato in XII lectionibus.
Fol. 43v	2 ^o Zondag van de Vasten	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers. Drie collectae voor dag II, drie collectae voor dag III, twee collectae voor dag IV and voor vespers, drie collectae voor dag V voor metten, drie collectae voor dag VI voor vespers en een voor sabbato.
Fol. 47r	3 ^o Zondag van de Vasten	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers. Drie collectae voor dag II, drie collectae voor dag III, drie collectae voor dag IV, drie collectae voor dag V, drie collectae voor dag VI voor vespers en twee voor sabbato.
Fol. 50r	4 ^o Zondag van de Vasten	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers. Drie collectae voor dag II voor metten, drie collectae voor dag III, drie collectae voor dag IV, drie collectae voor dag V voor metten, drie collectae voor dag VI en twee voor sabbato.
Fol. 53r	5 ^o Zondag van de Vasten	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, sext, none, tweede vespers. Drie collectae voor dag II, drie collectae voor dag III, drie collectae voor dag IV, drie collectae voor dag V, drie collectae voor dag VI en een voor sabbato.
Fol. 56v	Palm Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers. Drie collectae voor dag II, twee collectae voor dag III en voor vespers, vier collectae voor dag IV.
Fol. 59r	Witte donderdag	Collecta.
Fol. 59v	Goede vrijdag	Collecta, voor sext, none.
Fol. 60r	In sabbato sancto Pasche	Vier collectae.
Fol. 60r	In die sancto	Capitulum, Collecta metten, terts, sext, none. Dag II collectae voor metten terts, sext, none. Dag III vier collectae. Dag IV collect, collectae voor terts, sext, none. Dag V drie collectae, een voor vespers. Dag VI drie collectae. Sabbato vijf collectae.
Fol. 63r	In octava Paschae	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, twee alternatieve collectae, twee collectae van omnibus sanctis, Capitulum, Collecta en gezangen voor metten, twee collectae van het Heilig Kruis, collecta van sanctis, Capitulum, Collecta en gezangen voor terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 66r	1 ^o Zondag na de octaaf van Pasen	Capitulum, Collecta voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 67r	2 ^o Zondag na de octaaf van Pasen	Capitulum, Collecta voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 68v	3 ^o Zondag na de octaaf van Pasen	Capitulum, Collecta voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 70r	4 ^o Zondag	Capitulum, Collecta voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.

¹²² Dominica in sexagesima, de 8° zondag voor Pasen.

¹²³ Dominica in quinquagesima, de 7° zondag voor Pasen.

¹²⁴ Zegening van de as.

Fol. 71r	In letania maiora	Capitulum, Collecta voor metten, twee alternatieve collectae, collectaad crucem, drie alternatieve collectae, collecta van Petrus. Dag III collecta, collecta van Johannes.
Fol. 72r	In ascensione ¹²⁵	Capitulum, Collecta voor metten, Capitulum, Collecta in sancta nocte voor metten, van omnibus sanctis, capitulum, collecta voor terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 74r	1 ^e Zondag na hemelvaart	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, tweede vespers.
Fol. 75r	In vigilia pentecostes	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, een alternatieve collecta, capitulum, collecta en gezangen voor metten, none, tweede vespers. Dag II collecta. Dag III collecta. Dag IV twee collectae. Dag VI collecta. Sabbato vijf collectae.
Fol. 78r	Dominica vacat	Capitulum, collecta.
Fol. 78r	De sancta Trinitate	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 80r	<u>Sacramentsdag</u>	<u>Capitulum, collecta, en gezangen.</u>
Fol. 81r	1 ^e Zondag na de octaaf van Pinksteren	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 82r	2 ^e Zondag na Pinksteren	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 83r	3 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 84r	4 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 85r	5 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 86v	6 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 87v	7 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 88v	1 ^e Zondag van Sapientia	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 90r	2 ^e Zondag van Sapientia	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 91v	3 ^e Zondag van Sapientia	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 92v	4 ^e Zondag van Sapientia	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 94r	12 ^e Zondag na pinksteren	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 95r	13 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 96v	14 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 97v	15 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 98v	16 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 99v	17 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 100v	18 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 101v	19 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 102v	20 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 103v	21 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.

¹²⁵ Gecorrigeerd in het handschrift tot: In vigilia ascensionis.

Fol. 104v	22 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 106r	23 ^e Zondag	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 107v	Orationes pro peccatis	
Fol. 108r	Ad pluviam postulandam	
Fol. 108r	Pro serenitate	
Fol. 108r	Oratio pro pace	
Fol. 108v	Pro mortalitate	
Fol. 108v	Pro salute vivorum	
Fol. 109r	Capitula cotidianis diebus ad matutinum	
Fol. 109r	Orationes matutinales	
Fol. 110r	Orationes vespérales	
Fol. 111r	Ad completas	
Fol. 111r	heiligen	In natali sancti Silvestri confessoris, natalis Felicis confessoris, natalis sancti Pontianus, natalis sancti Marcelli martyris, natalis sanctae Priscae martyris, natalis sancti Fabiani martyris, in natali sanctae Agnetis virginis, sancti Vincencii martyris.
Fol. 112v	Incipit conversio sancti Pauli apostoli	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 113v	heiligen	Martyris Preiecti, in octava Agnetis virginis.
Fol. 114r	Ypapanti domini ¹²⁶	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 115v	heiligen	In natali sanctae Agathae virginis, in natali sancti Valentini martyris.
Fol. 115v	In cathedra sancti Petri	Capitulum, Collecta en gezangen voor een niet aangegeven moment, terts, tweede vespers.
Fol. 116v	heiligen	Natalis sancti Mathiae apostoli, natalis Perpetuae et Felicitatis, in natali Gregorii, natalis sanctae Gertrudis virginis, de sancto Benedicto.
Fol. 117v	In annunciationi sanctae Mariae	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 119r	heiligen	Sancti Ambrosii, natalis sanctoru, Tiburtii et Valeriani, de sancto Georgio, natalis sancti Marci evangeliste, natalis sancti Vitalis martyris, sanctorum apostolorum Philippi et Iacobi.
Fol. 120r	Natalis inventionis sanctae crucis	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 121r	heiligen	Iohannis ante portam, Sancti Gordiani et Epimachi, Natalis sanctorum Nerei en Achillei martyrum, sancti Pancratii, in natali sanctae Mariae ad martyres, in natali sancti Urbani martyris, sancti Nicomedis, sancti Marcellini et Petri, in natali sanctorum Bonifacii, Eobani et Adalberti.
Fol. 122r		Dag IV in ieiunio mensis IV, Dag VI, sabbato in XII.
Fol. 123r	heiligen	In natali Marci et Marcelliani, natalis Primi et Feliciani, natalis sancti Barnabae apostoli, in natali Basilidi et Cyrini, sancti Odulfi, in natali sanctorum Viti et Modesti et Crescentia, sancti Marci, natalis Gervasii et Protasii.
Fol. 124r	In natali sancto Iohannis baptistae precursoris	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 125v	heiligen	Sancti Lebuini et Radbodi, in natali sanctorum Iohannis et Pauli, in natali Benigni martyris, Leonis.
Fol. 126r	Vigilia apostolorum Petri et Pauli	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers.
Fol. 126r	Apostolorum Petri et Pauli	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 126v	heiligen	In commemoratio sancti Pauli, in natali Processi et Martiniani, octava apostolorum, sancti VII fratrum, Margaritae et Mildradae virginum, Divisio apostolorum, in natali sanctae Praxedis virginis, sanctae Mariae Magdalena, sancti Apollinaris martyris, natalis sancti Iacobi apostoli, beati martyris Christofori, natalis sancti Felicis, martyrum tuorum Simplicii, Faustini et Beatricis, sanctorum Abdon et Sennis, vincula sancti Petri apostoli, natalis sancti

¹²⁶ Purificatio Mariae, 2 februari.

		Stephani, inuentio sancti Stephani, natalis sancti Sixti martyris, natalis Cyriaci martyris.
Fol. 131r	Vigilia sancti Laurentii martyris	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 132v	heiligen	Natalis sancti Tyburtii martyris, in natali sancti Yppoliti martyris, natalis sancti Eusebii confessoris.
Fol. 133r	In assumptione sanctae Mariae	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 134v	heiligen	Octava sancti Laurentii, natalis Agapiti, in natali sancti Bartholomei, natalis sancti Hermetis martyris, beati Augustini, in decollatione Iohannis baptistae, sancti Sabini, sanctorum Felicis et Adaucti.
Fol. 136r	In nativitate sanctae Mariae	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 137v	heiligen	Beati Adriani, sancti Gorgonii, sanctorum Proti et Iacineti, in exaltationi sanctae crucis, sanctorum Cornelii et Cypriani, natalis sancti Nicomedis, in natali sanctae Eufemiae virginis, sanctorum Luciae et Geminiani.
Fol. 138v	Dominica ad sanctum Petrum	Collecta voor dag IV, dag VI, sabbato in XII lectionibus.
Fol. 139r	heiligen	Natalis Sancti Mathei evangelistae.
Fol. 139v	In dedicatione aecclesiae	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 141v	heiligen	Sanctorum Maurittii, Exuperii, Candidi, Victoris, Innocentii, Vitalis, natalis sanctorum Cosmae et Damiani.
Fol. 141v	In dedicatione basilicae sancti Michaelis archangeli	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 143v	heiligen	In natali sancti Marci confessoris, natalis sancti Calixti papae, natalis sancti Lucae evangelistae, vigilia apostolorum Symonis et Iudae.
Fol. 144r	Vigilia omnium sanctorum	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 144v	heiligen	Sancti Caesarii martyris, sancti Willibrordi confessoris, sanctorum IV Coronatorum, sancti Theodori martyris.
Fol. 146v	Natalis sancti Martini episcopi et confessoris	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 147v	heiligen	Beati Mennae martyris, octava sancti Martini episcopi, in natali sanctae Ceciliae virginis, natalis Clementis, beatae Felicitatis martyris, in natali Chrisogoni martyris, natalis sanctorum Saturnini, Chrisanti, Mauri et Dariae virginis.
Fol. 148v	In natali sancti Andreae apostoli	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 150r	heiligen	De sancto Nikolao episcopo, octava sancti Andreae, de sancto Damaso, natalis sanctae Luciae virginis.
Fol. 150v	In vigilia unius apostoli	Capitulum, Collecta for vigilia, vespers, terts.
Fol. 151r	In natali apostolorum	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 152r	In natali unius martyris	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 153v	Natalis unius martyris sacerdotis	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 155r	De martyribus	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 157r	In natali unius confessoris	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 159v	In natali plurimorum confessorum	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 160v	In natali unius virginis	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 162r	De virginibus	Capitulum, Collecta en gezangen voor vespers, metten, terts, sext, none, tweede vespers.
Fol. 164r	Orationes de sancta cruce	
Fol. 165v	De sancta Maria virgine	
Fol. 166v	De sancto Michaeli	
Fol. 167r	De sancto Iohanne baptiste	
Fol. 167r	De sancto Petro et Paulo apostolis	

Fol. 167v	De sancto Martino episcopo	
Fol. 168r	De omnibus sanctis	
Fol. 168v	Incipiunt letaniae	
Fol. 173v	Orationes pro letaniis	
Fol. 175r	Pro episcopo	
Fol. 175r	Pro vivis et defunctis	
Fol. 176r	Pro iter agentibus	
Fol. 176v	Incipit exorcismus salis	
Fol. 177r	Benedictio salis	
Fol. 177v	Exorcismus aquae	
Fol. 177v	Benedictio aquae	
Fol. 178r	Hic mittatur sal in aquam ita docendo fiat commixtio et consecratio salis	
Fol. 178v	Sequitur oratio	
Fol. 179r	Ante ostium templi	
Fol. 179v	Oratio in cellario	
Fol. 179v	In refectorio	
Fol. 179v	In dormitorio	
Fol. 180r	In domo infirmorum	
Fol. 180v	In ... ro	
Fol. 180v	Oratio in scriptorio	
Fol. 180v	In coquina	
Fol. 181r	<u>Oratio ad mandatum</u>	
Fol. 181r	<u>Dedicatio unius altaris</u>	<u>Capitulum en oratio.</u>
Fol. 181v	<u>De sancto Iohanni baptista</u>	
Fol. 181v	<u>De sancto Dionisio</u>	
Fol. 182r	<u>Maria Magdalena</u>	<u>Capitulum, collecta voor een niet aangegeven moment en voor tweede vespers.</u>
Fol. 182r	<u>Gebeden Maria Magdalena</u>	
Fol. 182v	<u>Oorkonde</u>	
Fol. 183r	<u>Gebed voor de gemeenschap</u>	
Fol. 183r	<u>Dodenofficie</u>	<u>6 volledige lezingen, de 7^e lezing is niet compleet.</u>
Fol. 184r	<u>heiligen</u>	<u>Mauri abbatis, Anthonii abbatis, Marii et Marthe martyrum, Emerentiane et Macharii, Thimothei martyris.</u>
Fol. 184r	<u>In conversione beati Pauli</u>	<u>Capitulum, Collecta voor diverse uren.</u>
Fol. 184r	<u>heiligen</u>	<u>Policarpi episcopi et martyris, Iohanni evangeliste, Juliani, Valerii, Aldegundis, (een niet te lezen heilige), Brigide.</u>
Fol. 184v	<u>In purificatione beate Marie</u>	<u>Capitulum, Collecta voor terts, sext, none.</u>
Fol. 184v	<u>heiligen</u>	<u>Blasii, Amandi et Vedasti, Apollonie, Scholastice virginis, Desiderii, in festo Juliane virginis et martyris, Juliani confessoris, Leonis pape et confessoris, Eufemie, Quiriaci, Wyronis, Gengulphi, Servatii, Desiderii episcopi et martyris, Petronille virginis, Erasmi, Gildardi et Medardi, Ciriaci et Iulite, Alexis, Albani martyris, 10.000 militium, Albini.</u>
Fol. 185v	<u>In nativitate beati Ioannis Baptiste</u>	<u>Capitulum, Collecta voor terts, sext, none.</u>
Fol. 185v	<u>heiligen</u>	<u>Livini episcopi et martyris, septem dormientium.</u>
Fol. 185v	<u>Petri et Pauli apostolorum</u>	<u>Capitulum, Collecta voor terts, sext, none.</u>
Fol. 185v	<u>In visitatione beate Marie</u>	<u>Capitulum, Collecta voor terts, sext, none.</u>
Fol. 185v	<u>heiligen</u>	<u>in octava visitationis ad omnes horas, in translatione Martini, Kyliani et sociorum eius, Plechelmi, Munulphi et Gungulphi, Fidei, Spei et Caritatis vitginum, Frederici episcopi et martyris, Arnulphi confessoris.</u>
Fol. 186r	<u>Marie Magdalene</u>	<u>Capitulum, Collecta voor terts, sext, none.</u>
Fol. 186r	<u>heiligen</u>	<u>Cristine, Pantaleonis, martyris, Marthe, Germani episcopi confessoris, Oswaldi regis, Dominici confessoris.</u>
Fol. 186v	<u>In transfiguratione Christi</u>	<u>Capitulum, Collecta voor terts, sext, none.</u>
Fol. 187r	<u>heiligen</u>	<u>Donati, Afre, Gaugerici, Clare virginis, Werenfridi confessoris, Gregorii episcopi, Paulini, Egidii confessoris et abbatis, Petri et Prisci, Remacii episcopi, Magni confessoris, vortii episcopiconfessoris, Tecele virginis, conceptio Iohannis baptista, Cleophe discipuli, Ieronimi presbyteri, Leodegarii, duorum Ewaldorum, Francisci confessoris, Abraham, Ysaac et Iacob.</u>

		<u>Maurorum martyrum, Galli, undecim milium virginum, Severi episcopi, Severini, translatio Amandi episcopi, Narcissi episcopi martyris, Quintini, Huberti episcopi, Eustachii et sociorum eius, Leonardi, Lebuini confessoris, Cuniberti episcopi, Broictii episcopi et confessoris, Elyzabeth, Lini pape et martyris, Radbodi, Barbare virginis, Lazari, Arnulphi.</u>
<u>Fol. 188v</u>	<u>In conceptione beate Marie</u>	<u>Capitulum, Collecta voor de eerste vespers en alle uren.</u>
<u>Fol. 188v</u>	<u>heiligen</u>	<u>Twee gebeden bij Symeon.</u>

Bijlage 2 – Overzicht van wijzigingen aangebracht in de collectarius in engere zin

Om een helder overzicht te hebben van alle toevoegingen aan en schrappingen van de tekst van de collectarius in engere zin, zijn die verzameld in onderstaande tabel. In de eerste kolom staat een volgnummer, de tweede kolom geeft het betreffende folium weer, de derde kolom de transcriptie, de vierde kolom de plaats van de toevoeging op het folium, de vijfde kolom de reden van de toevoeging, de zesde kolom het liturgisch moment van de tekst waarin de wijziging plaatsvindt en in de laatste kolom is het schrift geduid.

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
1	11r	Ym[nus] Vo[x clara ecce intonat]	In rechter marge, afgesneden.	Hymne bij de metten.	1e zondag advent, metten.	Pregotisch
2	11r	<i>cum deo patre</i>	In de tekst.	Wijziging van vermoedelijk 'Qui tecum' in 'Qui cum deo patre'.	1e zondag advent, collecta bij metten.	Pregotisch
3	11r	euou...	In rechter marge, afgesneden.	Alternatief gezang, met neumen	1e zondag advent, na collecta bij metten.	Pregotisch
4	11v	<i>cum deo patre</i>	In de tekst.	Wijziging van vermoedelijk 'Qui tecum' in 'Qui cum deo patre'.	1e zondag advent, na collecta bij terts.	Pregotisch
5	13r	<i>Qui viuis</i>	In tekst en in rechter marge.	Passende slotformule aangevuld.	2e zondag advent, na collecta bij vespers.	Pregotisch
6	13v	<i>mentis syon ... lapidem probatum an-</i>	In de tekst.	Herschreven regel.	2 ^e zondag advent, in capitulum bij sext.	Pregotisch
7	13v	<i>lapidem</i>	Wegschrapping	Tweemaal	2e zondag advent, na collecta bij	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
			van een woord in de tekst.	hetzelfde woord geschreven., vgl. Js 28, 16.	vespers.	
8	14r	<i>Qui tecum</i>	Tussen de regels.	Passende slotformule aangevuld.	2e zondag advent, na collecta bij sext.	Pregotisch
9	14v	<i>Qui tecum</i>	In de tekst.	Passende slotformule aangevuld.	3 ^e zondag advent, na collecta bij vespers.	Pregotisch
10	15r	mea	Correctie boven de regel.	Missend woord.	3e zondag advent, in capitulum bij metten.	Pregotisch
11	15v	<i>per eundem</i>	In de tekst.	Passende slotformule aangevuld.	3 ^e zondag advent, na collecta bij none.	Pregotisch
12	15v	<i>Aduentum</i>	In rechter marge.	Aanvulling aan het einde van de eerste regel van wat niet meer zichtbaar is aan het eind van de ene en het begin van de volgende regel.	3 ^e zondag advent, in collecta 2 ^e vespers.	Semi-hybrida of curisva recentior, afhankelijk van het wel of niet gemengd voorkomen van – hier afwezige - lussen (14 ^e of 15 ^e eeuw).
13	15v	-emur affligi ... filii tui a cunctis aduer-	In de tekst.	Opnieuw geschreven bijna vervaagde regels.	3 ^e zondag advent, in collecta bij 2 ^e vespers.	-
14	16r	<i>Responsorium annunti[ate]</i>	In rechter marge, afgesneden.	Invoeging responsorium.	3e zondag advent, dag 4, bij 2e collecta.	Pregotisch
15	16r	<i>Qui cum</i>	In de tekst.	Passende slotformule	3e zondag advent, dag 4, tweede collecta.	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
				aangevuld.		
16	16r	<i>Qui cum</i>	In de tekst.	Passende slotformule aangevuld.	3e zondag advent, dag 6, na beide collectae.	Pregotisch
17	16r	<i>Qui cum</i>	In de tekst.	Passende slotformule aangevuld.	3e zondag advent, dag 6.	Pregotisch
18	16v	<i>Qui vivis</i>	In de tekst.	Passende slotformule aangevuld.	3e zondag advent, sabbato, bij collecta.	Pregotisch
19	16v	Quomodo fiet istud	Op de plek van een weggeschraapt responsorium.	Wijziging van een responsorium.	4e zondag advent, na capitulum.	Pregotisch
20	16v	Ave Mar[ia]	Tussen de regels uitlopend tot in de rechter marge.	Aanvulling van vers op responsorium.	4e zondag advent, na capitulum.	Pregotisch
21	17v	<i>Qui uiuis</i>	Eind van regel, in rechter marge.	Aanvulling van passende slotformule.	4e zondag advent, na collecta bij sext.	Pregotisch
22	18v	(weggeschrapte tekst)	In de tekst.	Schrapping van tekst van een versiculus.	Vigilia natalis domini, collecta bij metten.	-
23	18v	<i>Qui v[iuis]</i>	Eind van regel, in rechter marge.	Passende slotformule aangevuld.	Vigilia natalis domini, na collecta bij tertis.	Pregotisch
24	19r	A solis ortus card[ine]	In de tekst.	Aanvulling van hymne.	Sancta nox, na capitulum.	Pregotisch
25	19r	Tamquam sponsus dominus procedens de thalamo suo	In de tekst.	Aanvulling van een versiculus.	Sancta nox, na capitulum.	Pregotisch
26	21r	[Paruulus enim natus est nobis et filius datus est nobis, et factus est principatus] super humerum eius . et uocabitur nomen	In bovenmarge, langs de bladrand,	Passende liturgische tekst bij kerstmis.	Sancta nox, boven aan blad van capitulum bij 2e vespers.	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
		<i>eius ammirabilis . consiliarius . deus fortis . pater futuri seculi . princeps pacis</i>	waarschijnlijk voor bijnijden, waardoor de eerste regel weggefallen is van Js 9,6 (Vg).			
27	21r	<i>Qui tecum</i>	In de tekst.	Passende slotformule aangevuld.	Sancta nox, na collecta 2e vespers.	Pregotisch
28	21r	<i>Ora pro nobis beate prothom[art]ir Step[hane]</i>	Tussen de regels, gerubriceerd, met lijn die de invoegplaats aanwijst.	Voor antifoon toegevoegd versiculus.	Stephanus.	Pregotisch
29	21r	<i>De sancta Maria . hodie intacta virgo . V Post partum virgo</i>	In ondermarge, gerubriceerd.	Toegevoegd responsorium en versiculus.	Stephanus.	Pregotisch
30	21v	<i>V Ora pro nobis beate prothomartir Stephane</i>	Tussen de regels.	Toegevoegd versiculus.	Stephanus, na capitulum bij vespers.	Pregotisch
31	21v	<i>...i . Ecce aduenit . V Benedictus quiia . Sancta et immaculata V Post partum virginis .</i>	In linker marge, met neumen, afgesneden, deels gerubriceerd.	Toegevoegde gezangen.	Stephanus, naast Collecta bij de metten.	Pregotisch
32	22r	<i>Super psalmos A Iocund[us homo] V Sancte dei [pretiose]</i>	In rechter marge, met neumen, afgesneden, deels gerubriceerd.	Toegevoegd antifoon en versiculus.	Stephanus naast Capitulum bij de 2e vespers.	Pregotisch
33	22v	<i>Exoravit</i>	Tussen de regels, met invoegteken.	Missend stukje tekst.	Stephanus in collecta bij de 2e vespers.	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
34	22v	Apparuit caro suo	Door middel van een doorhaling.	Geschrappt responsorium.	Johannes apostolus, voor de vespers.	-
35	22v	[Vox ton]itruï tui	In de marge toegevoegd in plaats van de schrapping, met neumen, afgesneden.	Alternatief responsorium, met neumen.	Responsorium bij vespers Johannes.	Pregotisch
36	22v	V In omnem terram	Tussen de regels, gerubriceerd.	Toegevoegd versiculus.	Versiculus bij vespers Johannes.	Pregotisch
37	22v	... Lux orta est	In linker marge, met neumen, afgesneden, deels gerubriceerd.	Toegevoegde antifoon.	Bij vespers Johannes.	Pregotisch
38	22v	... Continet in gremio	In linker marge, met neumen, afgesneden, deels gerubriceerd.	Toegevoegd responsorium.	Bij vespers Johannes.	Pregotisch
39	23r	De Natus . Hodie ... De Sancte Marie Vir[ginis]	In rechter marge, met neumen, afgesneden, deels gerubriceerd.	Toegevoegde gezangen.	Na collecta bij metten Johannes.	Pregotisch
40	24r Mar.....	In rechter marge, met neumen, afgesneden, deels gerubriceerd.	Toegevoegde gezangen.	Innocentibus, naast collecta bij vespers.	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
41	24v	[P]astores loquebantur .. Virgo hodie fi[delis]	In linker marge met neumen, afgesneden, deels gerubriceerd.	Toegevoegde antifoon en responsorium.	Innocentibus, naast collecta bij metten.	Pregotisch
42	24v	Tussen de regels, gerubriceerd.		Innocentius, na capitulum bij tertis.	-
43	24v	<i>Qui tecum</i>	In de tekst.	Passende slotformule aangevuld.	Innocentius, na collecta bij tertis.	Pregotisch
44	25r	<i>Collecta</i> <i>De sancto...</i> <i>Quere a...</i> <i>In albo f...</i>	In rechter marge, afgesneden, links en boven omkaderd.	Toegevoegde collecta.	Naast de teksten voor de 2 ^e vespers.	Latere hand
45	25r	<i>De Natus Past...</i> <i>De sancta Maria Vi...</i>	In rechter marge, afgesneden , deels gerubriceerd.	Toegevoegde antifoon.	Naast Dominica infra natalis domini.	Pregotisch
46	25v	... <i>Ecce Maria genuit</i>	In linker marge, afgesneden, deels gerubriceerd.	Toegevoegde antifoon.	Bij collecta Dominca infra natalis domini.	Pregotisch
47	26v	... <i>in vigilia</i> [M]ariae [ma]tutinas .ut ben....	In linker marge, afgesneden, deels gerubriceerd.		Circumcisio domini, naast capitulum bij 2 ^e vespers.	Pregotisch
48	26v	factum	In de tekst.	Wellicht niet meer goed leesbaar geweest.	Circumcisio domini, in capitulum bij 2 ^e vespers.	Pregotisch
49	26v	ihesus christus	Aan het eind	Passende	Circumcisio domini, na collecta bij	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
			van een regel.	slotformule aangevuld.	2 ^e vespers.	
50	26v	[Corda nostra] domine quaesumus, uenturae fes- [tiuitatis] splendor il- [lustra] quo mundi [t]enebris care- [re uale]amus . et per- . [ueniamu]s ad patriam cla- [ritatis aet]ernae . Per	In linker marge in zwart, gerubriceerde laatste regel onleesbaar.	Toegevoegde collecta.	Circumcisio domini, naast collecta bij 2 ^e vespers.	Pregotisch
51	27r	Het zwarte 'ad sextam' doorgehaald met rode inkt.	In de tekst.	Op de plaats waar je de terts zou verwachten. Wellicht een fout van de rubricator die hersteld is door de corrector in zwarte inkt.	Epiphania, op de plaats van de terts.	-
52	27r	Boven de doorhaling, in rode inkt geschreven, 'ad sextam'.	Tussen de regels.	Boven het zwarte 'ad sextam' heeft iemand die tekst gerubriceerd bijgeschreven.	Epiphania, op de plaats van de terts.	Pregotisch
53	27v	[Omnium]	Weggeschraapt.	?	Epiphania, in collecta waarbij sext geschreven staat, maar op de plaats van de terts.	-
54	27v	terciam	In de rechter marge.	Op de plaats waar je de sext zou verwachten. Oorspronkelijke rubricering van		Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
				het gebedsuur is weggeschraapt, in de rechter marge is terciam toegevoegd.		
55	28v	D[a nobis <i>quaesumus domine</i>] dig[ne caelebrare] myste[rium quod in <i>nostri saluatoris infantia</i>] m[iraculi]s [coru]sc[antibus declar]atur . <i>et</i> <i>corporalibus</i> in[crement]is manifesta	Weggeschraapt.	Wellicht een in onbruik geraakte collecta.	Collecta bij octaaf van epifanie.	-
56	29r	designatur [humanit]as	Weggeschraapt (vervolg van 28v)	Wellicht een in onbruik geraakte collecta.	Collecta bij octaaf van epifanie.	-
57	31r	Een b boven het woord 'lucis' en een a boven het woord 'filii'.	Tussen de regels.	Deze woorden moeten andersom, in de volgorde a b gelezen worden.	2e zondag na octaaf epifanie, in het capitulum bij de none.	Pregotisch
58	38r	Twee rode kruisjes boven de woorden 'benedicat' en ' <i>sanctificet</i> '.	Tussen de regels.	Bij het uitspreken van deze woorden moet het kruisteken gemaakt worden.	Benedictiones cinerum.	-
59	39v	[no]n Da <i>quaesumus</i>	In linker marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria V na dominica in L.	-
60	39v	[n]on Presta <i>quaesumus</i>	In linker marge 'non' en	Collecta moest vervallen.	Feria VI na dominica in L.	-

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
			doorhaling van de eerste woorden, afgesneden.			
61	40r	non Obsequii	In rechter marge 'non' en doorhaling van het eerste woord.	Collecta moest vervallen.	Sabbato na dominica in L.	-
62	40r	Obseruationis/obsequi	In de tekst.	Van het woord 'obseruationis' zijn de letters 'ruationis' weggeschraapt en later is achter 'obse' 'quii' aangevuld waarschijnlijk een onjuiste correctie van de tekst.	Sabbato na dominica in L.	Pregotisch
63	41r	quam uis	In de tekst.	Vermoedelijk stond er oorspronkelijk 'quamuis'. De 'm' is weggeschraapt en weer toegevoegd door een afkortingsstreepje boven de 'a' te zetten.	Dominica in XL, in collecta bij terts.	-
64	41r	<i>Et quod confra[ctum fuerat] allig[abo]</i>	In rechtermarge,	Aanvulling van	Dominica in XL, in capitulum bij	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
			afgesneden, met verwijsteken en verwijsteken op de invoegplaats.	ontbrekende passage op grond van Bijbeltekst.	sext.	
65	42r	no[n] Adesto... nostris	In rechter marge 'non' en doorhaling van het eerste en het laatste woord van de regel, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria II na dominica in XL.	-
66	42r	no[n] Pacem	In rechter marge 'non' en doorhaling van het eerste woord, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria III na dominica in XL.	-
67	42v	[n]on Pre camur	In linker marge 'non' en doorhaling van de eerste letters van het eerste woord, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria V na dominica in XL.	-
68	43r	no[n] Huius ... Alia	In rechter marge 'non' en doorhaling van het eerste en het laatste woord van de regel, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria VI na dominica in XL.	-
69	44r	ogamus uos <i>et</i>	In de tekst.	Op de plaats van weggeschraapte tekst ingevoegd.	Dominica II XL, in het capitulum bij de metten.	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
70	44r	a nobis	Tussen de regels.	Aanvulling van ontbrekende passage op grond van Bijbeltekst.	Dominica II XL, in het capitulum bij de metten.	Pregotisch
71	44r	et plac[ere deo]	In rechtermarge, afgesneden, met verwijsteken en verwijsteken op de invoegplaats.	Aanvulling van ontbrekende passage op grond van Bijbeltekst.	Dominica II XL, in het capitulum bij de metten.	Pregotisch
72	44v	erunt	Tussen de regels, met verwijsteken.	Aanvulling van ontbrekend woord op grond van Bijbeltekst.	Dominica II XL, in het capitulum bij de none.	Pregotisch
73	45r	non Populum	In rechter marge 'non' en doorhaling van het eerste woord, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria II na dominica II XL.	-
74	45v	[n]on Deus qui	In linker marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria III na dominica II XL.	-
75	46r	no[n] Deus qui ... Alia	In rechter marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden en het laatste woord van de regel, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria IIII na dominica II XL.	-

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
76	46r	<i>domine auxilium gratiae tuae</i>	In de tekst.	Op de plaats van weggeschraapte tekst ingevoegd.	Feria V na dominica II XL.	Pregotisch
78	46v	[n]on aecclesiam	In linker marge 'non' en doorhaling van het eerste woord, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria V na dominica II XL.	-
79	46v	non Ad hostes	In linker marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria VI na dominica II XL.	-
80	48v	[gratiam tu- am]	In de tekst.	Weggeschraapt.	Feria II na dominica III XL.	-
81	48v	non Conserua domine familiam	In linker marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria II na dominica III XL.	-
82	49r	en	In de bovenmarge met verwijsteken op de plaats waar de letters moeten worden ingevoerd in het woord.	Correctie van het foutieve woord 'continuae' in 'continentiae'.	Feria III na dominica III XL.	-
83	49r	non Implorantes	In linker marge 'non' en doorhaling van	Collecta moest vervallen.	Feria III na dominica III XL.	-

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
			het eerste woord.			
84	49r	non Deus qui nos formam	In linker marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden.	Collecta moest vervallen.	Feria III na dominica III XL.	-
85	49v	non Prosequere	In linker marge 'non' en doorhaling van het eerste woord, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria V na dominica III XL.	-
86	50r	non Ad esto quaesumus	In linker marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden.	Collecta moest vervallen.	Feria VI na dominica III XL.	-
87	50r	Inmaculatu[m]	In de tekst.	De m van het woord is weggeschrapt.	Dominica III XL, in het capitulum bij de vespers.	-
88	51v	non Tueatur	In linker marge 'non' en doorhaling van het eerste woord.	Collecta moest vervallen.	Feria II na dominica III XL.	-
89	52r	non Da nostrae summae conditionis	In linker marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden.	Collecta moest vervallen.	Feria III na dominica III XL.	-
90	52v	Een krul met n	In linker marge.		Feria V na dominica III XL.	-
91	52v	non Plebem	In linker marge 'non' en	Collecta moest vervallen.	Feria V na dominica III XL.	-

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
			doorhaling van het eerste woord, afgesneden.			
92	52v	??? (onleesbaar)	Aantekening in late hand.	?	Feria V na dominica IIII XL.	Cursieve hand
93	52v	non Da plebi tuæ	In linker marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria VI na dominica IIII XL.	-
94	53r	sunt/sint	In de tekst.	De helft van de letter 'u' is weggeschraapt, zodat het leest als de letter 'i'.	Sabbato na dominica IIII XL.	-
95	55r	non Deus qui homini ad imaginem tuam eon-	In rechter marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden.	Collecta moest vervallen.	Feria II na dominica V XL.	-
96	55r	no[n] Da quæsumus domine populo tuo ... mentis	In rechter marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden en het laatste woord van de regel, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria II na dominica V XL.	-
97	55v	non Afflictionem	In linker marge 'non' en doorhaling van het eerste	Collecta moest vervallen.	Feria III na dominica V XL.	-

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
			woord, afgesneden.			
98	55v	non Da nobis	In linker marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria III na dominica V XL.	-
99	55v	non Adesto supplicationibus	In linker marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden.	Collecta moest vervallen.	Feria IIII na dominica V XL.	-
100	55v	non Presta quaesumus omnipotens	In linker marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden.	Collecta moest vervallen.	Feria IIII na dominica V XL.	-
101	56r	non Adesto quaesumus domine propitius plebi tuae	In rechter marge 'non' en doorhaling van de woorden van de eerste regel.	Collecta moest vervallen.	Feria V na dominica V XL.	-
102	56r	no[n] Tribue nobis quaesumus domine indulgentiam	In rechter marge 'non' en doorhaling van de woorden van de eerste regel, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria VI na dominica V XL.	-
103	56r	no[n] Concede quaesumus omnipotens deus . ut qui protecti-	In rechter marge 'non' en doorhaling van de woorden van de eerste regel,	Collecta moest vervallen.	Feria VI na dominica V XL.	-

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
			afgesneden.			
10 4	58r	non Da misericors deus ut quod in tui Alia	In rechter marge 'non' en doorhaling van de woorden van de eerste regel, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria II na dominica in palmis.	-
10 5	58r	non Adiuua nos deus salutaris noster . et ad be-	In rechter marge 'non' en doorhaling van de woorden van de eerste regel, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria II na dominica in palmis.	-
10 6	58v	[n]on Reminiscere et famulos	In linker marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden van de eerste twee regels, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria III na dominica in palmis.	-
10 7	58v	non Tua nos	In linker marge 'non' en doorhaling van de eerste woorden van de eerste regel, afgesneden.	Collecta moest vervallen.	Feria III na dominica in palmis.	-
10 8	59v	Een b boven het woord 'et' en een a boven het woord 'ut'.	Tussen de regels.	Deze woorden moeten andersom, in de volgorde a b gelezen worden.	In Parasceue.	Pregotisch
10	60r	Ad comp[letas]	In rechter marge		In sabbato sancto Pasche.	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
9		post psa[lmum] alleluia Non Alleluia	in zwarte en rode inkt, afgesneden.			
11 0	61r	Ad alt[are] sancti Pet[ri] Surre[xit] dominus u[ere] In nau... alleluia . N....	In rechter marge in zwarte en rode inkt, afgesneden.	Een toegevoegd gezag dat bij het altaar van Petrus gezongen dient te worden.	Feria II na dies sancta.	Pregotisch
11 1	61v	.tra sancti Ste- [pha]ni . Sur- [rex]it christus [et il]luxit . po- [pulo] ..a.. esse . Sur- [rexit] pastor [bo]nus	In linker marge in rode inkt, afgesneden.	Een toegevoegd gezag dat bij het altaar van Stephanus gezongen dient te worden.	Feria III na dies sancta.	Pregotisch
11 2	62r	Ad al[tare occi] dentale... Alleluia. In ... In medio Alleluia christo	In boven marge en rechter marge in rode inkt, afgesneden.	Een toegevoegd gezag dat bij het westaltaar gezongen dient te worden.	Feria IIII na dies sancta.	Pregotisch
11 3	62r	Ad alta[re] sancti St[ephani] alleluia..... xit ... In ... alleluia...	In rechter marge in rode inkt, afgesneden.	Een toegevoegd gezag dat bij het altaar van Stephanus gezongen dient te worden.	Feria V na dies sancta.	Pregotisch
11	62v	[ad] altare	In linker marge	Wellicht staat in	Feria VI na dies sancta.	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
4		walburgis ...t angelis ecclesia [a]lleluia ...rie .	in rode inkt, afgesneden.	het niet leesbare deel een toegevoegd gezang dat bij het altaar van Walburgis gezongen dient te worden of de teksten in het handschrift moeten bij het genoemde altaar worden uitgesproken.		
11 5	63r	ad... ad pri... et ad ... ras Hec	In rechter marge in rode inkt, afgesneden.	Wellicht staat in het niet leesbare deel een toegevoegd gezang dat bij het hoofdaltaar gezongen dient te worden of de teksten in het handschrift moeten bij het hoofdaltaar worden uitgesproken.	Sabbato na dies sancta.	Pregotisch
11 6	63v	Sporen van inkt dat van het tegenoverliggende blad komt.	In linker marge.	-	Octava paschae, naast 1 ^e collecta van vespers.	Geschreven na het inbinden (inkt is overgebracht op tegenover liggend blad).

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
11 7	63v	Deus qui pro nobis fili- um tuum crucis patibulum.	In de tekst.	Dit gebed is doorgehaald met rode inkt.	Octava paschae, oratio na 1 ^e collecta van vespers.	-
11 8	63v	De sancta octave ad vespers	In linker marge.	Vermelding van de bijbehorende gebedstijd.	Octava paschae, bij 2 ^e collecta van vespers.	Cursiva antiquior? Gelijke hand als lange toevoeging op achterzijde folium?
11 9	63v	?	In linker marge, zwarte inkt, onleesbaar.		Octava paschae, bij 3 ^e collecta van vespers.	-
12 0	64r	sicut estis azimi . etenim pascha nostrum immolatus est christus.	In bovenmarge.	Citaat uit 1 Kor 5,7. Gebruikelijke lezing met Pasen.	Bovenaan blad met de laatste tekst voor 'octava paschae'.	Pregotisch
12 1	64r	ad vespers omnib[us] sanctis	In rechter marge, afgesneden.	Vermelding van de bijbehorende gebedstijd.	'De omnibus sanctis', bij de 1e collecta.	Cursiva antiquior? Gelijke hand als lange toevoeging op achterzijde folium?
12 2	64r	ad ma[tutinas]	In rechter marge, in rode inkt, afgesneden.	Vermelding van de bijbehorende gebedstijd.	'De omnibus sanctis', bij de 2e collecta.	Pregotisch
12 3	64r	ad ma[tutinas] De omnibus sanctis	In rechter marge in zwarte inkt.	Vermelding van de bijbehorende gebedstijd.	'De omnibus sanctis', bij de 2e collecta.	Cursiva antiquior? Gelijke hand als lange toevoeging op

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
						achterzijde folium?
12 4	64v	[a]d vesper ... <i>secunda ad</i> [ves]per autem [cr]ucem sanctam ... tui domine orebunt. Tercia ...cit leo celestibus ...quarta [cr]ucem sanctam ...tui domine . ..quinta ...cit leo ... celestibusx sexta [cr]ucem sanctam ... tui domine .	In linker marge, gescheiden door horizontale strepen, afgesneden.	Alternatieve gezangen bij de gebedstijden.	'De sancta cruce', bij collecta.	Cursiva antiquior? (mimimen, a in 2 verdiepingen, stok-s door de schrijflijn, maar geen lussen aan bkl).
12 5	64v	<i>non dicitur</i> Deus qui beatae	In de opening van de initiaal d ' <i>non dicitur</i> ' en doorhaling met rode inkt van de eerste woorden van de regel.	Collecta moest vervallen.	De sancta cruce, collecta.	Pregotisch
12 6	64v	<i>non dicitur</i> Presta quaesumus	In de opening van en naast de initiaal p 'non	Collecta moest vervallen.	De sanctis.	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
			<i>dicitur</i> en doorhaling met rode inkt van de eerste woorden van de regel.			
12 7	65r	<p><i>Ad matutinas .</i> <i>Feriarum secund[a]</i></p> <p>Surrexit de sepultus <i>Sancti tui domin[e]</i> <i>lylium alleluia</i></p> <p><i>Feriarum tercia</i> Surrexit <i>ch[ristus]</i> <i>Sancti et justi</i></p> <p><i>Feriarum quarta</i> Surrexit d[ominus] de sepultus <i>Sancti tui domine</i> palma f[lorebit]</p> <p><i>Feriarum Quinta</i> Surrexit <i>ch[ristus]</i> <i>et illuxit po[pulo]</i> <i>Sancti et just[i]</i></p> <p><i>Feriarum sexta</i> Crucifixus surrexit <i>Sancti tui d[omine]</i> <i>sicut palm[a]</i></p>	In rechter marge, gescheiden door horizontale strepen en links omkaderd, afgesneden.	Alternatieve gezangen bij de gebedstijden.	'De sanctis', naast collecta bij terts en capitulum en collecta bij sext.	Cursiva antiquior? (mimimen, a in 2 verdiepingen, stok-s en f door de schrijflijn, maar geen lussen aan bkhl).

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
		Sabbato Surrexit <i>et illuxit</i> <i>Sancti et justi</i> domino gau[dete]				
12 8	66v	perfruatur	Weggeschraapt en weer ingevuld.	Wellicht stond er: <i>prosequatur</i> .	Dominica I post octaua paschae, in capitulum bij terts.	Pregotisch
12 9	67r	<i>Deus qui ad aeternam uitam in christi resurrectione nos reparas . erige nos ad confidentem in dextera tua nostrae salutis auctorem . ut qui propter nos iudicandus aduenit . pro nobis iudicaturus adueniat . Ihesus christus filius tuus deus noster .</i>	Alinea weggeschraapt en weer op geschreven.	Waarschijnlijk stond er eerst: <i>Deus qui nos fecisti hodierna paschalia festa caelebrare . fac nos quesumus in caelesti regno gaudere . Per.</i> ¹²⁷	Dominica I post octaua paschae, in collecta bij none.	Pregotisch
13 0	68v	<i>sanctis in Pentecoste</i>	In linker marge in rood, afgesneden.		Dominica II post octaua paschae, naast collecta bij 2 ^e vespers.	Pregotisch
13 1	69r	Cantate d[omino]	In rechter marge in rood, afgesneden, met neumen.	Een toegevoegd gezing bij de collecta.	Dominica III post octaua paschae, naast collecta bij metten.	Pregotisch
13 2	69r		In tekstblok, vlek of schrapping, maar er lijkt geen tekst te missen.		Dominica III post octaua paschae, in capitulum bij terts.	-
13 3	69v	beata	Tussen de regels.	Missend woord bovengeschreve	Dominica III post octaua paschae, in collecta bij none.	Pregotisch

¹²⁷ E. S. Dewick (ed.), *The Leofric Collectar: Harl. MS. 2961 I*, (Londen 1914), 157.

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
				n, met verwijsteken.		
13 4	72r	vigilia	Tussen de regels.	Oorspronkelijk stond er: 'In <i>ascensione</i> '. Dat is gecorrigeerd tot: 'In <i>vigilia ascensionis</i> '.	Laetania maiora, Feria III, na sanctus Johannes.	Pregotisch
13 5	72v	[di]cit ascendens in altum captiuam duxit captiuitatem dedit dona hominibus	In bovenmarge, verdergaand om de hoek in de rechter marge.	Responsorium bij hemelvaart.	Vigilia ascensionis, boven het capitulum bij de metten.	Pregotisch
13 6	72v	Ad [m]a[tu]tinas	In linker marge, door de initiaal heen.	Vermelding van de bijbehorende gebedstijd.	Vigilia ascensionis, naast het capitulum bij de metten.	Pregotisch
13 7	72v	... Ascendens christus in altum captiuam duxit captiuitatem alleluia	In linker marge in rode en zwarte inkt.	Toegevoegd versiculus bij hemelvaart.	Vigilia ascensionis, naast het capitulum bij de metten.	Pregotisch
13 8	72v	Collecta ad ...	In linker marge in rood bij 2e initiaal.	Vermelding van de bijbehorende gebedstijd.	Vigilia ascensionis, naast de collecta bij de metten.	Pregotisch
13 9	72v	uenture	Woord weggeschraapt en in andere hand toegevoegd.		Vigilia ascensionis, in de collecta bij de metten.	Pregotisch
14 0	72v	In <i>sancta nocte</i>	Tussen de regels in rood.		Vigilia ascensionis, in de collecta bij de metten.	Pregotisch
14 1	73r	De... <i>deus qui ad eternam</i>	In bovenmarge in rood en zwart.		Vigilia ascensionis, boven Omnibus Sanctis.	Pregotisch
14 2	74r	V Ascendens <i>ch[ristus]</i>	In rechter marge.	Toegevoegd versiculus.	Vigilia ascensionis, na het capitulum bij de 2 ^e vespers.	Pregotisch
14	74r	Ascendens christus in altum	Tussen de	Het	Dominica post ascensionem na het	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
3			regels.	oorspronkelijke gezang 'Ascendit deus in iubilatione' is gewijzigd in 'Ascendens christus in altum'.	capitulum bij de vespers.	
14 4	75r	uerba haec	In de tekst, weggeschraapte tekst na initiaal.	Overbodige woorden wanneer er geen citaat gegeven is.	Vigilia pentecostes, in het capitulum bij de vespers.	-
14 5	75v	<i>Spiritus domini repleuit orbem terrarum alleluia</i>	Tussen de regels.	Doorhaling van het oorspronkelijke versiculus en toevoeging van deze nieuwe versiculus.	Vigilia pentecostes, na het capitulum bij de vespers.	Pregotisch
14 6	75v	[c]ruce <i>Deus qui ad eternam . [omn]ibus sanctis . Omnipotens s...</i>	In linker marge, in rode en zwarte inkt, afgesneden.		Vigilia pentecostes, naast collecta bij de vespers.	Pregotisch
14 7	75v	<i>Non dicitur Deus cuius</i>	In de opening van de initiaal d 'non dicitur' en doorhaling met rode inkt van de eerste woorden van de regel.	Collecta moest vervallen.	Vigilia pentecostes, 2e collecta bij de vespers.	Pregotisch
14 8	75v	va- cat	Tussen de regels in rood, aan begin en einde	Als extra manier om aan te geven dat deze collecta	Vigilia pentecostes, 2e collecta bij de vespers.	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
			van de collecta.	vervalt.		
14 9	76r	<i>Spiritus paraclitus ille vos omnia alleluia</i>	Tussen de regels.	Doorhaling van het oorspronkelijke gezang en toevoeging van dit nieuwe gezang.	Vigilia pentecostes, na capitulum bij metten.	Pregotisch
15 0	76v	<i>sancto spiritu</i>	In linkermarge, verwijsteken in tekst.	Aanvulling van de heilige geest in de tekst, wellicht vanwege pinksteren.	Vigilia pentecostes, in collecta bij none.	Pregotisch
15 1	77r	dedisti	In rechter marge, met verwijsteken in tekst.	Ontbrekend woord aangevuld.	Feria II na Vigilia pentecostes.	Pregotisch
15 2	77v	ad uesperas	In rechter marge.	Vermelding van de bijbehorende gebedstijd.	Feria III na Vigilia pentecostes.	Pregotisch
15 3	77v	... deus qui corda	In linker marge		Feria III na Vigilia pentecostes.	Pregotisch
15 4	78r	Een liggend streepje met rode accenten per regel van 'dominica vacat'.	In rechter marge.	Om nadruk te leggen op 'dominica vacat' of om de tekst te schrappen.	Dominica vacat na Vigilia pentecostes.	-
15 5	78v	que	In de tekst.	Het oorspronkelijke 'qui' is veranderd in 'que'.	Sancta trinitas in capitulum bij vespers.	-
15	78v	Vrijwel onleesbaar	In linker marge,		Sancta trinitas naast eerste regel	-

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
6			afgesneden.		van de collecta bij vespers.	
15 7	78v	Benedicamus patrem et filium cum sancto spiritu laud[emus]	Tussen de regels.	Doorhaling van het oorspronkelijke gezang en toevoeging van dit nieuwe gezang.	Sancta trinitas na capitulum bij metten.	Pregotisch
15 8	78v	? (lijkt op het et-teken)	In linker marge.	Pennenproef?	Sancta trinitas, naast collecta bij metten.	-
15 9	79r	tuantur	In bovenmarge.	?	Sancta trinitas, boven capitulum bij tertis.	Cursieve hand
16 0	79v	[in] patre	In linker marge, met verwijsteken in tekst, afgesneden.	Ontbrekende woorden aangevuld.	Sancta trinitas, in capitulum bij 2 ^e vespers.	Pregotisch
16 1	80r	Ad terciam Capitulum ad omnes horas . [D]Ominus ihesus in qua nocte tradebatur acce- pit panem et gratias agens fregit et dixit . ac- cipite et manducate . hoc est corpus meum quod pro vobis tradetur . Deo gratias . . . Panem celi dedit eis . alleluia alleluia . V Panem anglorum manducauit homo . alleluia . alleluia . Cibavit eos ex adipe frumenti . Et de petra melle saturavit eos . Collecta . [D]Eus qui nobis sub sacramento mirabili passionis tue memoriam reliquisti . tribue quesumus .	Ingevoegd blad, aan een zijde beschreven.	Teksten voor het nieuwe feest Corpus Christi.	Voor dominica I post pentecostem.	Textualis (minimen, a in twee verdiepingen, veel buikjes a's, maar stokken niet kort).

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
		<p>ita nos corporis <i>et</i> sanguinis tui sacra misteria venerari . ut redemptionis tue fructum in nobis iugiter sentiamus . Qui uiuis . Ad sextam [v]esp[eras]. Cibauit illos ex ad- ipe frumenti . <i>alleluia</i> . <i>alleluia</i> . V Et de petra melle saturauit eos . <i>alleluia</i> . <i>alleluia</i> . Educens panem de terra . Et vinum letificet cor hominis . <i>alleluia</i> . Collecta ut supra [Responsorium] ad nonam Educe[ns] panem de terra <i>alleluia alleluia</i> V Et vinum letificet cor hominis . <i>alleluia</i> . <i>alleluia</i> . V Posuit fines tuos pacem . <i>et</i> adipe fru- menti satiat te . <i>alleluya</i> . Collecta ut supra .</p>				
16 2	81r	Qui uiuis <i>et</i> regnat	Tussen de regels.	Passende slotformule aangevuld.	Sancta trinitas, in collecta bij 2 ^e vespers.	Pregotisch
16 3	81v	...in tua	In linker marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegd gezang.	Dominica I post pentecostem, na capitulum bij metten.	Pregotisch
16 4	81v	<i>confessus fuerit</i>	In de tekst.	Correctie op grond van Bijbeltekst.	Dominica I post pentecostem, in capitulum bij terts.	Pregotisch
16 5	81v	dei	In de tekst.	Wellicht niet meer goed leesbaar.	Dominica I post pentecostem, in capitulum bij sext.	Pregotisch
16 6	82v	...s est dominus	In de linker marge, afgesneden, met	Toegevoegd gezang.	Dominica II post pentecostem, na capitulum bij metten.	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
			neumen.			
16 7	83r	tudi... pro	In de tekst.	Wellicht niet meer goed leesbaar.	Dominica III post pentecostem, in capitulum bij metten.	-
16 8	83v	<i>quoniam ipsi cura est de uobis</i>	In de tekst.	Op de plaats van weggeschraapte tekst ingevoegd.	Dominica III post pentecostem, na capitulum bij metten.	Pregotisch
16 9	83v	i me	In de linker marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegd gezang.	Dominica III post pentecostem, bij collecta bij metten.	Pregotisch
17 0	83v	<i>Collecta deprecationem nostram quesumus domine . benignus exaudi et quibus supplicandi . praestas affectum . tribue defensionis auxilium per christum .</i>	In linker marge, na de bijsnijding.	Toegevoegde collecta.	Dominica III post pentecostem, naast collecta bij metten.	Cursiva antiquior (a in 2 verdiepingen, lussen aan bhl, stok s en f onder de schrijflijn), 13 ^e eeuw.
17 1	84v	nus illu	In linker marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegd gezang.	Dominica IIII post pentecostem, bij capitulum bij metten.	Pregotisch
17 2	85v	... domine	In linker marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegd gezang.	Dominica V post pentecostem, bij collecta bij metten.	Pregotisch
17 3	86v	us forti	Afgesneden, in linker marge, met neumen.	Toegevoegd gezang.	Dominica VI post pentecostem, bij capitulum bij metten.	Pregotisch
17 4	87v	-te et	In de tekst.	Op de plaats van weggeschraapte tekst ingevoegd.	Dominica VI post pentecostem, in capitulum bij 2 ^e vespers.	Pregotisch
17	87v	...s gentes	Afgesneden, in	Toegevoegd	Dominica VII post pentecostem, bij	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
5			linker marge, met neumen.	gezing.	capitulum bij metten.	
17 6	88r	deus	In tekst, verwijsteken in tekst.	Deze tekst komt meestal voor met het woord 'deus' op deze plaats. Wellicht is ook daarom dat woord hier toegevoegd.	Dominica VII post pentecostem, in collecta bij tertis.	Pregotisch
17 7	89r	Suscepim[us]	In rechter marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegd gezing.	Dominica I de sapientia, bij collecta bij metten.	Pregotisch
17 8	90r	...	In de tekst.	Hymne geschrapt.	Dominica I de sapientia, in capitulum bij 2 ^e vespers.	-
17 9	90r	...	In de tekst.	Versiculus geschrapt.	Dominica II de sapientia, na capitulum bij vespers.	-
18 0	90v	deus .	In linker marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegd gezing.	Dominica II de sapientia, bij collecta bij metten.	Pregotisch
18 1	91v	...	In de tekst.	Versiculus geschrapt.	Dominica III de sapientia, in capitulum bij vespers.	-
18 2	92r	Dum cla[mat]	Rechter marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegd gezing.	Dominica III de sapientia, bij collecta bij metten.	Pregotisch
18 3	92v	M	Initiaal in donker grijs.	Waarschijnlijk is een missende gerubriceerde initiaal ingevuld.	Dominica III de sapientia, bij collecta bij 2 ^e vespers.	-
18 4	93r	...	In de tekst.	Gezing geschrapt.	Dominica III de sapientia, bij collecta bij vespers.	-
18	93r	Deus in lo[co]	In rechter	Toegevoegd	Dominica III de sapientia, bij	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
5			marge, afgesneden, met neumen.	gezing.	capitula bij metten.	
18 6	93r	que/quod	In de tekst.	Dit is een correctie. Er lijkt oorspronkelijk het woord 'quod' gestaan te hebben. Door inkt weg te schrappen valt het nu te lezen als que.	Dominica III de sapientia, bij collecta bij metten.	Pregotisch
18 7	94r	...	In de tekst.	Versiculus geschraapt.	Dominica III de sapientia, na capitulum bij 2 ^e vespers.	-
18 8	94v adiutori	In linker marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegd gezing.	Dominica XII post pentecostem, bij capitulum bij metten.	Pregotisch
18 9	95v	...e domine	In linker marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegd gezing.	Dominica XIII post pentecostem, bij collecta bij metten.	Pregotisch
19 0	96v	...r noster	In linker marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegd gezing.	Dominica XIII post pentecostem, bij capitulum bij metten.	Pregotisch
19 1	97r	Een d bij de collecta en een h bij het capitulum.	In de rechter marge.	Het capitulum en de collecta staan hier omgekeerd.	Dominica XIII post pentecostem, bij de terts.	Pregotisch
19 2	97v	e	Tussen de regels, met verwijsteken, met rode inkt.	Het woord 'offnsione' is gecorrigeerd tot 'offensione'.	Dominica XV post pentecostem, in capitulum bij de vespers.	Pregotisch
19	97v	...a domine .	In linker marge,	Toegevoegd	Dominica XV post pentecostem, bij	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
3			afgesneden, met neumen.	gezing.	capitulum bij de metten.	
19 4	98v	<i>est spes eius. Collecta Ae...</i>	In de tekst.	Op de plaats van weggeschraapte tekst ingevoegd.	Dominica XVI post pentecostem, in capitulum bij de 2 ^e vespers.	Pregotisch
19 5	98v	<i>...re mihi .</i>	In linker marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegd gezang.	Dominica XVI post pentecostem, bij capitulum bij de metten.	Pregotisch
19 6	99r	<i>domin/domine</i>	In de tekst.	Wellicht gewoon een vlek, dit is geen zinnige verbetering of verandering.	Dominica XVI post pentecostem, in capitulum bij de terts.	-
19 7	99v	<i>...es domine .</i>	In linker marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegd gezang.	Dominica XVII post pentecostem, bij capitulum bij de metten.	Pregotisch
19 8	101r	<i>Da pace...</i>	In rechter marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegd gezang.	Dominica XVIII post pentecostem, bij capitulum bij de metten.	Pregotisch
19 9	101v	<i>populi</i>	In linker marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegd gezang.	Dominica XVIII post pentecostem, bij collecta bij de metten.	Pregotisch
20 0	102v	<i>que sancte .</i>	In linker marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegd gezang.	Dominica XX post pentecostem, bij collecta bij de metten.	Pregotisch
20 1	103v	<i>...</i>	In de tekst.	Onduidelijk waarom het eerste deel van de bovenste regel is weggeschraapt.	Dominica XX post pentecostem, boven collecta bij de none.	-
20	104r	<i>Inuolum</i>	In rechter	Toegevoegd	Dominica XXI post pentecostem,	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
2			marge, afgesneden, met neumen.	gezing.	bij capitulum bij de metten.	
20 3	104r	facis	Tussen de regels, met verwijsteken.	Ontbrekende tekst aangevuld.	Dominica XXI post pentecostem, in collecta bij terts.	?
20 4	104r	...	In de tekst.	Vlek?	Dominica XXI post pentecostem, in capitulum bij sext.	-
20 5	105r	Seminate + verwijzing in marge	In rechter marge teken, door initiaal teken en doorhaling van het eerste woord van de regel.	Capitulum moest vervallen.	Dominica XXII post pentecostem, capitulum bij de metten.	-
20 6	105r	Si iniqu[itates]	In rechter marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegde antifoon.	Dominica XXII post pentecostem, bij het 2 ^e capitulum bij de metten.	Pregotisch
20 7	106r	Dicit do...	In rechter marge, afgesneden, met neumen.	Toegevoegde antifoon.	Dominica XXIII post pentecostem, bij collecta bij de metten.	Pregotisch
20 8	110v	iniquarum	In de tekst.	Verschrijving of correctie. Er lijkt eerst iniquirum gestaan te hebben.	Orationes uespernales, 2 ^e .	-
20 9	111v	eodem die + accolade	In linker marge met accolade.	De accolade verbindt de feestdagen van Felix en Pontianus (14jan).	14 januari.	?

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
21 0	111v	Mauri abbatis <i>confessoris Require retro</i>	In linker marge.	Maurus 15 jan.	Bij dag van Pontianus.	Cursiva recentior (a in 1 verdieping, lussen op bkhl).
21 1	111v	Anthonii abbatis <i>confessoris Require retro</i>	In linker marge.	Anthonius 17 jan.	Bij dag van Marcellus.	Cursiva recentior (a in 1 verdieping, lussen op bkhl).
21 2	112r	Marii <i>et</i> Marthe martyrum <i>Require retro</i>	In rechter marge.	Marius en Martha 19 jan.	Bij dag van Fabianus.	Cursiva recentior (a in 1 verdieping, lussen op bkhl).
21 3	112v	Emerenciane <i>virginis et</i> Macharii martyrum <i>Require retro</i>	In linker marge.	Emerenciana en Macharius 23 jan.	Bij tweede gebed op dag van Vincentius.	Cursiva recentior (a in 1 verdieping, lussen op bkhl).
21 4	112v	Thimothei martyris <i>Require retro</i>	In linker marge.	Timotheus 24 jan.	Bij tweede gebed op dag van Vincentius.	Cursiva recentior (a in 1 verdieping, lussen op bkhl).
21 5	113r	Conualesce[bat et] confundebat iudeos <i>alleluia alleluia</i> Affirmans [quoniam] <i>hic est christus</i> <i>cooperante gratia spiritus sancti</i>	In ondermarge	Toegevoegde gezangen.	Paulus, na collecta bij terts.	Pregotisch
21 6	113v	[mihi] <i>viuere christus</i> [est] <i>alleluia . alleluia .</i> [et m]ori <i>lucrum .</i> [per quem] <i>mihi mundus</i> [cruci]fixus <i>est et ego</i>	In linker marge.	Toegevoegde gezangen.	Paulus, naast capitulum bij sext.	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
		[mundo] . <i>alleluia</i> . <i>alleluia</i> .				
21 7	113v	[grat]ia dei <i>in me</i> [vacu]a <i>non fuit</i> . <i>alleluia</i> . [sed] <i>gratia eius semper</i> [in me] <i>manet</i> <i>sum minimus</i> ... <i>quem per</i> ... <i>ecclesiam</i> .. <i>alleluia</i> . <i>alleluia</i>	In linker marge.	Toegevoegde gezangen.	Paulus, naast capitulum bij none.	Pregotisch
21 8	114r	In de tekst.	Versiculus geschrapt op twee regels.	Ypapanti domini (Mariae purificatio), na capitulum bij vespers.	-
21 9	114r	<i>preparabit uiam ante</i>	In de tekst.	Op de plaats van weggeschraapte tekst ingevoegd.	Ypapanti domini (Mariae purificatio), in capitulum bij metten.	Pregotisch
22 0	114v	[dominus]	In de tekst.	Het woord is weggeschrapt. Waarschijnlijk omdat in Mal 3,1 het woord ontbreekt.	Ypapanti domini (Mariae purificatio), in capitulum bij metten.	-
22 1	114v	[Accipi]ens sy- [meon] <i>puerum</i> [in mani]bus . <i>alleluia</i> . <i>alleluia</i> . [gratias] agens bene- [dixit] <i>dominum</i> . <i>alleluia</i> . <i>alleluia</i> . [sen]ex <i>puerum</i> . [porta]bat pu- [er autem] <i>senem</i> [regeba]t <i>alleluia</i> .	In linker marge, afgesneden.	Toegevoegde gezangen.	Ypapanti domini (Mariae purificatio), naast capitulum bij terts.	Pregotisch
22 2	114v	<i>Lumen ad reuelationem omnium gentium</i> . <i>alleluia</i> . <i>alleluia</i> . <i>Et gloriam plebis tue israel</i> . <i>alleluia</i> . <i>alleluia</i> .	In ondermarge.	Toegevoegde gezangen.	Ypapanti domini (Mariae purificatio), onder capitulum bij sext.	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
		[Secundum nomen] tuum deus ita <i>et</i> laus tua <i>in fines terre</i> .				
22 3	115r	Suscepimus [deus] misericord[iam] tuam . <i>alleluia</i> . In medio [templi] tui . <i>alleluia</i> . <i>alleluia</i> . Magnus domin[us] laudabilis [nimis] in ciuitate [dei] nostri in m[onte] sancto eius . <i>alleluia</i> .	In rechter marge, afgesneden.	Toegevoegde gezangen.	Ypapanti domini (Mariae purificatio), naast capitulum bij none.	Pregotisch
22 4	115v	...	In tekst.	Hier lijkt iets te zijn weggeschraapt.	Agatha, na het capitulum.	-
22 5	115v	Doro(the)a	Behalve de letters t, h en e, zijn de letters in de naam later toegevoegd.	Op de plaats van weggeschraapte tekst ingevoegd.	Agatha, in de collecta.	-
22 6	116v	semper	Tussen de regels, met verwijsteken.	Ontbrekend woord toegevoegd.	Matthias apostel, in collecta.	Pregotisch
22 7	117v- 118r	Vidi portam in domo domini clausam . <i>et</i> dixit ad me angelus . solus dominus ueniet ingrediens <i>et</i> re- grediens <i>et</i> erit semper clausa .	In de tekst.	Op de plaats van weggeschraapte tekst ingevoegd.	Annunciatio Mariae, Capitulum bij metten.	Pregotisch
22 8	119r	...	In de tekst.	Regel weggeschraapt.	Annunciatio Mariae, Capitulum in capitulum bij 2 ^e vespers.	-
22 9	121r	(tu)orum alexandri . euentii . theodoli .	In de tekst.	Op de plaats van weggeschraapte tekst ingevoegd.	Na Inventio crucis, eodem die (3 mei).	Pregotisch.
23 0	121r	Beati nobis Iuuenalis quesumus domine, <i>et</i>	In de tekst.	Op de plaats van weggeschraapte	Na Inventio crucis, Item (eodem die, 3 mei).	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
		confes- sio semper profit . <i>et</i> meritum .		tekst ingevoegd.		
32 1	121v	<i>qui populo tuo sanctum seruacium dedisti</i>	In de linker marge.	Servatius wordt ook gevierd op 13 mei.	Maria ad martyres, 13 mei.	Pregotisch
23 2	121v	Concede <i>quesumus</i> ut tanti pontificii intercessione <i>et</i> tue pieta[tis] <i>tranquilla prosperitate</i> in tua laude letemur . <i>Per . dominum</i> .	Vanaf de linker marge tot in de boven marge. In de bovenmarge staat boven de a van tua staat nog een haaltje vermoedelijk is dat het vergeten woord 'semper'.	Servatius wordt ook gevierd op 13 mei.	Maria ad martyres, 13 mei.	Pregotisch
23 3	122r	Petronil[la] <i>Quere . coll[ecta]</i>	In rechter marge, met verwijsteken, afgesneden.	Petronilla wordt gevierd op 31 mei.	Na Urbanus, 25 mei.	Pregotisch
23 4	123v	martirum	Tussen de regels, met verwijsteken.	Missend woord.	In het gebed bij Basilidis, Cyrinus, Nabor en Nazarius.	Pregotisch
23 5	123v	natalicia	Tussen de regels, met verwijsteken.	Missend woord.	In het gebed bij Basilidis, Cyrinus, Nabor en Nazarius.	Pregotisch
23 6	123v	...	In de tekst.	Er lijkt iets weggeschraapt te zijn, wellicht een andere afsluiting van het gebed.	Aan het einde van het gebed bij Vitus, Modestus en Crescentiae.	-
23 7	124v	...	In de tekst.	Geschrapt responsorium.	Johannes baptista, na capitulum bij ters.	-
23	124v	fore ... dominum nostrum	In de tekst.	Op de plaats van	Johannes baptista, in collecta bij	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
8				weggeschraapte tekst ingevoegd, wellicht stond er eerst: 'fauere (placatum)' met een passende afsluiting .	terts.	
23 9	128r	?	In boven marge en in rechter marge.	Sporen van een late hand, weggeschraapt. Het verwijsteken is nog goed te zien.	Processus et Martinianus, 2 juli.	Latere hand.
24 0	129 r	...	In de tekst.	Weggeschraapt, vermoedelijk stond er martyrisque, maar dat was zij niet.	Praxedis.	-
24 1	129v	<i>Eodem die Liborii episcopi et confessoris quaere ante in est latera collectam</i>	In linker marge.	Liborius wordt gevierd op 23 juli.	Naast Apollinaris, 23 juli.	Hybrida (a in 1 verdieping, geen lussen, s en f door de schrijflijn).
24 2	131r	<i>sociorumque eius</i>	Tussen de regels.	Cyriacus wordt met zijn metgezellen herdacht.	Cyriacus, 8 aug.	Pregotisch
24 3	131r	<i>quorum</i>	Tussen de regels, Gecorrigeerd, met doorhaling.	Vanwege het meervoud wordt cuius in quorum veranderd.	Cyriacus, 8 aug.	Pregotisch
24	131v	<i>Gloria et honore coronasti.</i>	Geschraapt	Alternatieven	Vigilia Laurentii, na capitulum bij	-

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
4			responsorium.	zijn in de ondermarge opgenomen.	de terts.	
24 5	131v	R Propter verba labiorum tuorum . <i>alleluia</i> . <i>alleluia</i> . V Ego custodiui uias duras . <i>alleluia</i> . <i>alleluia</i> . V Inimici mei animam meam circumdederunt os eorum locutum est superbiam . <i>alleluia</i> . <i>alleluia</i> .	In onder marge.	Toegevoegde gezangen.	Vigilia Laurentii, na capitulum bij de terts.	Pregotisch ¹²⁸
24 6	132r	R In accipiendo stolam glorie . <i>alleluia</i> . <i>alleluia</i> . V Gloriam dedit sanctitatis amictum . <i>alleluia</i> . <i>alleluia</i> . V Exoravit dominum omnia quia magna terra .	In rechter marge afgesneden, in een andere hand zijn de afgesneden woorden tussen de regels weer aangevuld.	Toegevoegde gezangen.	Vigilia Laurentii, naast het capitulum bij de sext.	Pregotisch. aanvullingen: cursiva recentior
24 7	132r	R. Po- suisti domine .	In de tekst.	Geschrap responsorium.	Vigilia Laurentii, na het capitulum bij de sext.	-
24 8	132r	<i>eiusdem spiritus sancti</i>	Tussen de regels.	Uitbreiding van de afsluiting.	Vigilia Laurentii, boven de afsluiting van de collecta bij de sext.	Cursiva recentior (gelijke s als de aanvullingen in de marge)
24 9	132r	R In vi[ta] sua fecit signa . V Et in mort[e] mirabilia operatus est . V Fecit quod placuit do[minus] et fortiter uiu[it] in via dei . <i>alleluia</i> .	In rechter marge afgesneden, in een andere hand zijn de afgesneden woorden tussen de regels weer	Toegevoegde gezangen.	Vigilia Laurentii, naast het capitulum bij de none.	Pregotisch. aanvullingen: cursiva recentior

¹²⁸ Oogt pregotisch, maar lijkt na het bijsnijden opgeschreven te zijn, omdat de tekst en het verwijsteken precies binnen de nu aanwezige marges geschreven zijn.

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
			aangevuld.			
25 0	132r	R Corona aurea super .	In de tekst.	Geschrap responsorium.	Vigilia Laurentii, na het capitulum bij de none.	-
25 1	132v	(in)tueri	In de tekst.	Geschrapte letters 'in'. Onduidelijk waarom.	Tybertius, 11 aug.	-
25 2	132v	sociorumque eius	Tussen de regels.	Yppolitus wordt met zijn metgezellen herdacht.	Yppolitus, 13 aug.	?
25 3	132v	[Weren]fridi <i>confessoris</i> ...o domine	De tekst van deze toevoeging staat onder de inkt van de rubricering en lijkt dus eerder neergeschreven te zijn dan de rubricering.	Werenfridus wordt ook gevierd op 14 augustus.	Naast Eusebius, 14 aug.	Pregotisch
25 4	133v	Exaltata est <i>sancta dei genetrix</i> ... <i>alleluia . alleluia .</i> Super [ch]oros <i>angelorum . alleluia .</i>(onleesbaar)	In linker marge afgesneden, in een andere hand zijn de afgesneden woorden tussen de regels weer aangevuld.	Toegevoegde gezangen.	Assumptio Mariae, naast het capitulum bij de terts.	Pregotisch. aanvullingen: cursiva recentior
25 5	133v	...	In de tekst.	Geschrap responsorium.	Assumptio Mariae, na het capitulum bij de terts.	-
25 6	133v	... en liggende streepjes	In de tekst.	In de tekst is iets weggeschrapt en zijn liggende streepjes	Assumptio Mariae, in de collecta bij de terts.	-

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
				ingevoegd die elders niet voorkomen.		
25 7	133v	V hodie maria virgo celos ascendit gaudete quia cum christo regnat in eternum alleluia	In ondemarge.	Toegevoegd versiculus.	Assumptio Mariae, onder het eerste deel van de collecta bij de tertis.	Semi-hybrida of cursiva recentior (a in 1 verdieping, f en s door de schrijflijn, lussen niet te zien).
25 8	134r	assumpta R Maria uirgo ^ est . alleluia alleuia V ad ether-um thalamum V Hec est qui ñe nescivit thorum in delicto habeb[it] fructum in respectione animarum sanctarum alleluia	In rechter marge afgesneden, in een andere hand zijn de afgesneden woorden tussen de regels weer aangevuld.	Toegevoegde gezangen.	Assumptio Mariae, naast het capitulum en de collecta bij de sext.	Pregotisch. aanvullingen: cursiva recentior
25 9	134r	R Elegit eam dominus V In habitationem sibi V Hec est uirgo sanc[ta] atque gloriosa quia dominus omni dilex[it] eam alleluia	In rechter marge afgesneden, in een andere hand zijn de afgesneden woorden tussen de regels weer aangevuld.	Toegevoegde gezangen.	Assumptio Mariae, naast het capitulum en de collecta bij de none.	Pregotisch. aanvullingen: cursiva recentior
26 0	134v	... Adesto domine supplicationibus nostris et intercedente beato martyre tuo magno ab hostium nos defende propiciatus incursu per christum	In ondermarge.	Toegevoegd gebed bij Bernardus, 20 aug.	Onder Agapitus, 18 aug.	Cursiva recentior (a in 1 verdieping, lussen, f en s door schrijflijn).
26	134v	[Exaudi]	In ondermarge.	Toegevoegd	Onder Agapitus, 18 aug.	Cursiva

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
1		<i>Perfice quaesumus domine pium in nobis sancte religionis effectum et ad optinendam tue gratie largitatem beatus bernardus abbas et doctor egregius suis apud te pro nobis meritis et precibus intercedat . per christum</i>		gebed bij Bernardus, 20 aug.		recentior (a in 1 verdieping, lussen, f en s door schrijflijn).
26 2	135r	<i>Adesto domine supplicationibus nostris et beati rufi intercessionibus confidentes nec minis aduersancium nec ullo conturbemur incursu Tribue quesumus domine infirmitate nostreeperale subsidium ut beati zachei confessoris tui atque pontificis memoriam ueneramur ipsius meritis ab omnibus liberemur offensis per christum</i>	In bovenmarge.	Toegevoegd gebed bij Rufus, 27 aug.	In de marge boven Bartholomeus, 27 aug.	Cursiva recentior (a in 1 verdieping, lussen, f en s door schrijflijn).
26 3	135r	<i>Thymothei Auxilium tuum nobis domine quesumus placatus impende et intercedentibus sanctis martyribus tuis thimotheo et simphoriano dexteram super nos tue maiestatis ex tende per christum</i>	In rechter marge.	Toegevoegd gebed bij Thimotheus en Simphorianus, 22 aug.	Naast Bartholomeus, 24 aug.	Cursiva recentior (a in 1 verdieping, lussen, f en s door schrijflijn).
26 4	136r	Post partum virgo	In de tekst.	Geschrapte versiculus.	Natiuitas sanctae Mariae, na capitulum bij vespers.	-
26 5	136v	<i>Hodie nata est sacra uirgo maria alleluia alleluia . Ex proge- nie dauid . Cuius uita</i>	In linker marge.	Toegevoegde gezangen.	Natiuitas sanctae Mariae, naast capitulum bij terts.	Pregotisch. aanvullingen: hybrida

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
		inclita cunctas illustrat ecclesias alleluia .				
26 6	136v	...	In de tekst.	Geschrap responsorium.	Natiuitas sanctae Mariae, na capitulum bij terts.	-
26 7	137r	...	In de tekst.	Geschrap responsorium.	Natiuitas sanctae Mariae, na capitulum bij sext.	-
26 8	137r	R Quando nata est sacra uirgo maria V Tunc illuminatus est mundus . alleluia .	In rechter marge.	Toegevoegde gezangen.	Natiuitas sanctae Mariae, naast collecta bij sext.	Pregotisch. aanvullingen: hybrida
26 9	137r	Stirps beata radix sancta Et benedictus fruc- tus e[i]us alleluia .	Tussen de regels en in rechter marge.	Toegevoegde gezangen.	Natiuitas sanctae Mariae, naast collecta bij sext.	Pregotisch. aanvullingen: hybrida
27 0	137r	R Cum iecunditate natiuitatem beate marie ce- lebremus V Ut ipsa pro nobis intercedat ad dominum ihesum christum V Aue Maria gra[tia plena] dominus tecum	In rechter marge afgesneden, in een andere hand zijn de afgesneden woorden tussen de regels weer aangevuld.	Toegevoegde gezangen.	Natiuitas sanctae Mariae, naast het capitulum en de collecta bij none.	Pregotisch. aanvullingen: hybrida
27 1	137r	...	In de tekst.	Weggeschraapt. Onduidelijk wat en waarom.	Natiuitas sanctae Mariae, in de collecta bij de none.	-
27 2	138r	-tur (adiuue[mur])	In de tekst.	De uitgang van 'adiuuemur' is weggeschraapt en daarna veranderd in '- tur'.	Nicomedis, 15 sep.	Pregotisch
27	138v	Beati lamberti martiris tui atque pontificis	In ondermarge,	Toegevoegd	Na Lucius en Germinianus, 16 sep.	Pregotisch ¹²⁹

¹²⁹ Oogt pregotisch, maar lijkt na het bijnijden opgeschreven te zijn, omdat de tekst en het verwijsteken precies binnen de nu aanwezige marges geschreven zijn.

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
3		domine nobis assit oratio . et quem ueneramur officio . pro jugiter experiamur auxilio . Per	met verwijsteken in linker marge.	gebed bij Lambertus, 17 sep.		
27 4	140r	qui (quod)	In de tekst.	Van het woord 'quod' zijn de d en een deel van de o weggeschraapt. De linker kant van de o zijn extra aangezet tot een i.	Dedicatio ecclesiae, in het capitulum bij de metten.	-
27 5	140r	De ...et...	In rechter marge.	?	Dedicatio ecclesiae, aan het einde van het capitulum bij de metten.	?
27 6	141r	enim erant supra petram	In de tekst.	Op de plaats van weggeschraapte tekst ingevoegd.	Dedicatio ecclesiae, aan het einde van het capitulum bij de none.	Pregotisch
27 7	142rorum V In conspectu anglorum psallam tibi	In de tekst.	Geschrapte hymne en versiculus.	Dedicatio basilicae sancti Michaelis, na capitulum bij vespers.	-
27 8	143v	...agii . Germani . Vedasti . Bavonisre in princip...	In linker marge, afgesneden.	Toegevoegd voor 1 okt.	Naast Marcus, 7 okt.	Pregotisch
27 9	143v	... Apulei ... Bachi .. princip... lib...	In linker marge, afgesneden.	Toegevoegd voor 7 okt.	Naast Marcus, 7 okt.	Pregotisch
28 0	143v	Sancti Dionisii	In linker marge, afgesneden.	Toegevoegd voor 9 okt.	Naast Calixtus, 14 okt.	Pregotisch
28 1	143v	Gereonis . Princip...	In linker marge, afgesneden.	Toegevoegd voor 10 okt.	Naast Calixtus, 14 okt.	Pregotisch
28 2	143v	martire (confessore)	Tussen de regels.	Bij Marcus is de term 'confessore' weggeschraapt	In het gebed bij Marcus, 7 okt.	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
				en tussen de regels is 'martyre' bijgeschreven.		
28 3	144r	<i>Symon et Judas</i>	Tussen de regels.	Toelichting bij 'apostolos tuos'.	In het gebed bij Simon en Judas, 28okt.	?
28 4	144v	Sancti et iusti <i>in domino</i> gaudete . <i>alleluia. alleluia</i> . vos elegit dens <i>in hereditatem</i> sibi . <i>alleluia . alleluia</i> Gaudete et exultate <i>quoniam</i> mer- [c]es <i>vestra multa est in celis . alleluia . alleluia . alleuia .</i>	In linker marge afgesneden, in een andere hand zijn de afgesneden woorden aan het eind van de regels weer aangevuld. De eerste regel is in een derde hand geschreven.	Toegevoegde gezangen.	Vigilia omnium sanctorum, naast capitulum bij de tertis.	1 ^e hand van afgesneden tekst: pregotisch 2 ^e aanvullende hand: hybrida 3 ^e hand van eerste regel: semi-textualis (a in 1 verdieping).
28 5	145r	Timete <i>dominum omnes sancti eius . alleluia</i> <i>Quoniam</i> nichil deest <i>timentibus eum</i> Oculi <i>domini</i> super iustos . et aures <i>eius in preces eorum . alleluia . alleluia</i>	In rechter marge afgesneden, in een andere hand zijn de afgesneden woorden aan het begin van de regels weer aangevuld.	Toegevoegde gezangen.	Vigilia omnium sanctorum, naast capitulum bij de sext.	Pregotisch. aanvullingen: hybrida
28 6	145v	Letamini <i>in domino</i> et exultate iusti . <i>alleluia alleluia . Et</i> gloriamini <i>omnes recti corde . Exultate iusti in domino</i> rectos decet collaudacio . <i>alleluia . alleluia . alleluia .</i>	In bovenmarge, niet afgesneden.	Toegevoegde gezangen.	Vigilia omnium sanctorum, boven het einde van het capitulum bij de none.	Hybrida

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
28 7	146r	<i>Deus qui perhennem gloriam sanctissimi confessoris atque pontificis Huberti ... contulisti . concede propicius ut cum eo uitam possideamus eternam per christum dominum nostrum amen</i>	In boven marge, met verwijsteken en de naam 'huberci' in rechter marge.	Toegevoegd capitulum en collecta, bij Hubertus, 3 nov.	Voor Willibrord, 7 nov.	Latere hand: f en s door de regel, geen lussen, a in 2 verdiepingen
28 8	146r	Invoegteken + Mart[ini]	In rechter marge.	De informatie van de andere kant van het folium is hier toegevoegd.	Naast Martinus, 11 nov.	Pergotisch
28 9	147r	R Sancte trinitatis [fidem] martinus confessus est V Baptismi ¹³⁰ gratiam [percepit] V Amauit eum domin[us]	In rechter marge, afgesneden.	Toegevoegde gezangen.	Martinus, naast capitulum bij terts.	Pregotisch
29 0	147r	R Oculis ac m[anibus] in celum semper inte[ntus] V Inuictum ab or[atione] spiritum non relaxab[at] V Justus ut palma	In rechter marge, afgesneden.	Toegevoegde gezangen.	Martinus, naast capitulum bij sext.	Pregotisch
29 1	147v	[R M]artinus episcopus [migrau]it a seculo . alleluia . alleluia [V Viu]it in christo gemma [sacerd]otum . alleluia . alleluia . [V or]ja pro nobis beate.	In linker marge, afgesneden.	Toegevoegde gezangen.	Martinus, naast capitulum bij none.	Pregotisch
29 2	148r	Brictii, Miser... Quere	In bovenmarge, afgesneden.	Brictius, 13 nov.	Na Menna, 11 nov.	Pregotisch
29 3	148v	[Katha]rine et [comme]moratio [petroni]lle . in primo folio . ¹³¹	In linker marge.	Katharina, 25 nov. Deze aantekening verwijst naar	Naast Chrisogonus, 24 nov.	Pregotisch

¹³⁰ In Utrecht Hs. 406, fol. 197r staat hier beatissimam. Dit woord ook in Zutphen, Stadsarchief en Stedelijke Bibliotheek, 6, fol. 156v.

¹³¹ Hier wordt het eerste folio genoemd.

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
				een eerste folium.		
29 4	148v Rabodi <i>episcopi</i>	In linker marge, afgesneden.	Radbodus, 29 nov.	Naast Saturninus, 29 nov.	Pregotisch
29 5	150r	[Deus qui beatissime Barbare uirginitate pretiosoque martyrio] ¹³² tuos dotasti fideles . presta.... fordibus apud te (dona) <i>gratie</i> ualeamus accipere que suo rogam sp.... venerantibus promisisti .	In bovenmarge.	Barbara, 4 dec.		Pregotisch
29 6	153r	[et]	In de tekst.	Weggeschraapt woord.	In capitulum bij 'unius martyr'.	-
29 7	154r	N bovengeschreven de naam Lamberti met aan weerszijden een punt.	Tussen de regels.	Op deze manier kan iedere gewenste naam op die plaats gelezen worden.	Unius martyr sacerdotus, in capitulum bij vespers.	-
29 8	154r	[l]amberti	In de tekst.	Alleen de l is weggeschraapt. Wellicht geeft dat aan dat de gehele naam moet wijken voor de vrij in te vullen . N .	Unius martyr sacerdotus, in capitulum bij vespers.	-
29 9	155v	R ... V...	In de tekst.	Weggeschraapt responsorium en versiculus.	'De martyribus', na het capitulum bij de terts.	-
30 0	156r	h	Tussen de regels.	Een correctie van het woord 'tronum' tot 'thronum'	'De martyribus', in het capitulum bij de none.	Pregotisch

¹³² https://www.google.nl/webhp?sourceid=chrome-instant&rlz=1C1GPEA_enNL316NL358&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=%22tuos+dotasti+fideles%22.

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
30 1	156r	R ...	In de tekst.	Weggeschraapt responsorium. ¹³³	'De martyribus', na het capitulum bij de none.	-
30 2	156v	3 maal een s-tekentje	In linker marge.	Een pennenproef?	'De martyribus', naast het capitulum bij de 2 ^e vespers.	-
30 3	157r	Ad [matutinas]	In rechter marge.	Deze eerste teksten moeten bij de metten gelezen worden.	Naast natalis unius confessoris, begin van de vespers.	Pregotisch
30 4	157v	uesperas	In linker marge, afgesneden.	Deze teksten moeten bij de vespers gelezen worden.	Natalis unius confessoris, begin van de metten.	Pregotisch
30 5	157v	[ma]tuitinas	In linker marge, afgesneden.	Ook deze teksten moeten bij de metten gelezen worden.	Natalis unius confessoris, begin van de terts.	Pregotisch
30 6	161r	terciam	Eind van de regel, gerubriceerd.	Het getal aan de rechter kant van de eerste regel achter 'capitulum ad' ontbreekt.	Natalis unius virginis, capitulum ad terciam.	Pregotisch
30 7	161v	[s]extam .	In linker marge, afgesneden, gerubriceerd.	Het getal aan de rechter kant van de eerste regel achter 'capitulum ad' ontbreekt.	Natalis unius virginis, capitulum ad sextam.	Pregotisch
30 8	162v	3 maal een verschillend et-teken	In bovenmarge.	Pennenproef?	De virginibus, boven de oratio.	Pregotisch
30	163r	[in]	In de tekst.	Van het woord	De virginibus, in het capitulum bij	-

¹³³ Het andere responsorium en het versiculus die volgen zijn slecht leesbaar, maar lijken niet weggeschraapt.

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
9				‘inuisibilem’ zijn de letters ‘in’ weggeschraapt. Op deze manier lijkt de tekst echter niet correct.	de terts.	
31 0	163r	R De <i>christi</i> lu- nitate plurimum spera uerunt V Dum continenter vixerunt alleluia . alleuia V Talamum <i>christi</i> ingresse iam cum sponso letantur alleluia alleluia alleluia .	In rechter marge afgesneden, in een andere hand zijn de afgesneden woorden aan het begin van de regels of tussen de regels weer aangevuld.	Toegevoegde gezangen.	De virginibus, naast capitulum bij de terts.	Pregotisch. aanvullingen: hybrida
31 1	163r	R Filie regum adorauerunt eum . V Adolescentu- le dilexerunt eum . a[lleluia] V Filie syon exultent in rege suo	In rechter marge afgesneden, in een andere hand zijn de afgesneden woorden aan het begin van de regels weer aangevuld.	Toegevoegde gezangen.	De virginibus, naast capitulum bij de sext.	Pregotisch. aanvullingen: hybrida
31 2	163v	R Recepte intra ianuam regni celestis alleluia alleluia . V In angelicam uitam sunt inmutande . alleluia alleluia . V Intra secreta deum iocundabuntur in uitam sempiternam alleluia . alleluia . alleluia .	In bovenmarge.	Toegevoegde gezangen.	De virginibus, boven capitulum bij de none.	Hybrida

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
31 3	163v	...pre intra ...celestis regni . alleluia . alleluiagelicam vitam ...tande . alleluia . alleluiasecreta deum ...ntra . alleluia . alleluia .	In linker marge.	Toegevoegde gezangen.	De virginibus, naast capitulum bij de none.	Pregotisch
31 4	165v	fili	In bovenmarge, met verwijsteken en verwijsteken op de invoegplaats.	Vergeten woord toegevoegd.	Orationes de sancta cruce, in het voorlaatste gebed.	Pregotisch
31 5	167r	...	In de tekst.	Het woord 'apostolorum' is weggeschrapt en verplaatst naar het eind van de regel.	De sancto Petro et Paulo.	-
31 6	170v	<i>Sancte Bernarde ora pro nobis ora pro nobis</i>	Tussen de regels.	Bernardus mist in de lijst, het handschrift is ouder.	Litanie der heiligen.	Pregotisch
31 7	171r	<i>Sancte Mamerte sancte Lybori</i>	In rood bovenaan toegevoegd.	Zij missen in de lijst.	Litanie der heiligen.	Pregotisch
31 8	171v	[kathar]ina ora pro nobis	In linker marge, afgesneden.	Zij mist in de lijst.	Litanie der heiligen.	Pregotisch
31 9	171v	<i>Sancta Elysabeth ora pro nobis</i>	Tussen de regels.	Zij mist in de lijst, het handschrift is ouder.	Litanie der heiligen.	Gotisch, gevorkte stokletters.
32 0	172v	[po]pulum precioso [t]uo re conseruare	In linker marge, afgesneden.	Aanvullende gebed.	Litanie der heiligen.	Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
		are dig- [neris te] rogamus .				
32 1	172v	[ut] te[m]periem bonam [nobis d]ones te rogamus [ut fru]ctus terre dare [et conseru]are digne- [ris te] rogamus	In linker marge, afgesneden.	Aanvullende gebed.	Litanie der heiligen.	Pregotisch
32 2	173r	Conuer[ter]e domine usquequo . Et deprecabilis esto super seruos tuos .	Tussen de regels.	Aanvullende gebed.	Litanie der heiligen.	Pregotisch
32 3	173r	Pro pa... Hic ac... benedict.. domino . et	In rechter marge, afgesneden.	Aanvullende gebed.		Pregotisch
32 4	173v	dignare omnibus nobis bona facientibus propter nomen sanctum tuum [open stuk] uitam et[er]nam	In bovenmarge, afgesneden.	Aanvullende gebed.		Pregotisch
32 5	175r	et nobis fa[mulis] tuis	In rechter marge , afgesneden.	Aanvullende tekst.		Pregotisch
32 6	175r	[aeternae tu es]	In de tekst.	Weggeschraapte woorden.		-
32 7	175v	[et]	In de tekst.	Weggeschraapt woord.		-
32 8	175v	[in]	In de tekst.	Weggeschraapt woord.		-
32 9	176r	o, o, ti, rus, est , li, i	Tussen de regels.	Gramaticale uitgangen voor als het gaat om iets enkelvoudigs.		Pregotisch
33 0	176v	f, t, quatur, i, i, tur	Tussen de regels.	Gramaticale uitgangen voor als het gaat om iets enkelvoudigs.		Pregotisch

Nr.	Folium	Wat?	Waar?	Waarom?	Positie in liturgisch jaar/in boek	Paleografisch
33 1	176v	D C..... A..... D.....	In de tekst.	Geschrapte regels 3x.		-
33 2	177r	Vijfmaal een kruisteken.	Tussen de regels.	Hier moet het kruisteken gemaakt worden.	Exorcismus.	-
33 3	177v	Tweemaal een kruisteken.	Tussen de regels.	Hier moet het kruisteken gemaakt worden.	Exorcismus.	-
33 4	177v	...e <i>spiritus sancti</i>	Linker marge, afgesneden, met verwijsteken van drie puntjes in de tekst.	De drie-eenheid was niet compleet.	Exorcismus.	Pregotisch

Bijlage 3 – Paper over de kalender uit stageperiode

Voorafgaand aan dit afstudeeronderzoek heb ik stage gelopen bij Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Utrecht. Als onderdeel van die stage heb ik een begin gemaakt met het onderzoek naar Hs. 424. Een transcriptie van het gehele handschrift vormde de start van alle werkzaamheden. Daarna volgde een uitgebreid onderzoek naar de kalender in het handschrift, een vergelijking van de kalenders in andere handschriften van Sint-Marie en een onderzoek naar de paastabel.

In het onderzoek naar de kalender spelen de toevoegingen aan de kalender een belangrijke rol. Het paper dat ik schreef naar aanleiding van dit onderzoek voeg ik daarom als bijlage bij deze scriptie en volgt vanaf de pagina hierna.

De kalender in Hs. 424

Inleiding

In dit paper wil ik onderzoeken op welke manier de kalender in het handschrift met de signatuur Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 424 (5 C 5) laat zien voor welke plaats deze kalender bedoeld was en/of waar hij gebruikt is. Dat doe ik door te kijken naar de heiligen die voorkomen op de kalender, door na te gaan wat er valt op de maken uit de rubriceringen van de kalender, door de latere toevoegingen aan de kalender aan een nader onderzoek te onderwerpen en door te bekijken wat de plaats van de kerkwijding voor informatie weergeeft.

De kalender en het handschrift

Hs. 424 is een handschrift dat eigendom was van de kanunniken van het kapittel van Sint-Marie. Dat was gelegen in de stad Utrecht, dicht bij de Domkerk. Van de kerk van het kapittel is buiten weinig meer zichtbaar, alleen de kloostergang, het pandhof, is heden ten dage nog te zien. De opdracht tot de bouw van de kerk zou in 1081 gegeven zijn¹ waarna in 1085 begonnen is met de bouw². Die bouw heeft verschillende fases doorlopen, maar is in 1160 ongeveer voltooid.³

Van de boeken die het kapittel bezat, is meer overgebleven en er zijn er een aantal in bezit van de Universiteitsbibliotheek Utrecht. De oudste daarvan is het bovengenoemde handschrift. Het betreft een liturgisch boek, een zogenaamd collectarius uit de twaalfde eeuw. Zo'n collectarius is het reguliere equivalent van het seculiere sacramentarium. Het sacramentarium bevatte de gebeden voor tijdens de mis, een collectarius bevatte de gebeden voor tijdens de officies.⁴

Voorin het handschrift is de kalender te vinden. In deze liturgische kalender zijn alle heiligen, een aantal feestdagen en alle informatie die nodig is voor tijdrekening te vinden. Iedere maand krijgt een eigen folium en bij iedere dag van de maand worden een of meerdere heiligen genoemd. De kalender is in een regelmatige hand geschreven en het is goed te zien dat de kalender veel gebruikt is: het perkament is smoezelig, bevlekt door onder meer kaarsvet en op de hoeken vaak nauwelijks leesbaar. Opvallend zijn de in andere handen toegevoegde zaken die vermeld worden in de kalender, dat wordt behandeld in een volgende paragraaf.

De heiligen op de kalender

De kalender is samengesteld volgens het martyrologium van Usuardus⁵. Dit martyrologium is ook terug te vinden in een ander handschrift van Sint-Marie dat bewaard wordt in Meermanno, het handschrift met de signatuur Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Hs. 10 B 17. In de kalender in Hs. 424 staan slechts de geografische aanduiding uit het martyrologium met de daarbij behorende naam van de betreffende heilige, terwijl in dat handschrift de uitgebreidere tekst van het martyrologium bij de heiligen staat.

¹ H. M. Haverkate, C. J. van der Peet, *Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht* (Zutphen 1985) 13.

² *Ibidem* 23.

³ *Ibidem* 33.

⁴ Alicia Corrêa (ed.), *The Durham Collectar* 107 (Londen 1992) 3.

⁵ Jacques Dubois, *Le martyrologe d'Usuard. Texte et commentaire* (Brussel 1965).

Wanneer de heiligen van deze kalender vergeleken worden met de informatie die Grotefend geeft,⁶ valt op dat er op deze kalender veel heiligen staan die Grotefend ook op andere kalenders uit Utrecht is tegengekomen.⁷ Dat is niet verwonderlijk, want veel van deze heiligen komen algemeen voor en zullen niet alleen op Utrechtse maar ook op kalenders uit andere gebieden tegengekomen kunnen worden. Vermeldenswaardig zijn bijvoorbeeld wel Walburga (1 mei), Radbodus (25 juni en 29 november), Werenfridus (14 augustus) en Cunera (28 oktober).

De rubriceringen in de kalender

In de kalender zijn diverse heiligen gerubriceerd omdat ze vermoedelijk belangrijk waren voor de plaats waarvoor de kalender bedoeld was. In deze kalender zijn dat de volgende heiligen:

1 jan	Circumcisio Domini	Overall een hoogfeest. ⁸
6 jan	Epyphania Domini	Overall een hoogfeest.
14 jan	Pontiani martyris	Hoogfeest in Utrecht.

⁶ Hermann Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (Hannover 2007).

⁷ Januari: 9 Iulianus en Basilissa, 15 Maurus, 23 Macharius, 26 Policarpus, 29 Valerius, 30 Aldegundis; Februari: 1 Severus, 6 Vedastus en Amandus, 7 Augulius, 10 Zoticus, Ereneus en Iacinctus, 11 Desiderius, 17 Policronus, 19 Gabinus, 25 Victorinus en Victor, 26 Alexander, 27 Leander, 28 Romanus; Maart: 1 Suirbertus, 4 Lucius en Adrianus, 5 Focas, 6 Victor en Victorinus, 13 Macedonis, 14 de 47 martelaren, 15 Longinus, 16 Heribertus, 18 Alexander, 19 Iohannes, 20 Cutbertus, 24 Pigmienius, 26 Liutgerus, 30 Quirinus, 31 Balbina; April: 1 Theodora, 10 Apollonus, 11 Leo, 13 Eufemia, 15 Olimpiadis en Maximus, 18 Eleutherius, 19 Ursmarus, 20 Victor, 21 Symeon, 22 Gaius, 23 Adalbertus, 24 Alexander, 26 Cletus; Mei: 1 Walburga, 2 Athanasius, 5 Nicetus en Hilarius, 8 Wiro, 9 Gengulphus, 11 Mamertus, 13 Servatius, 14 Victor en Corona, 20 Basilla, 23 Desiderius, 24 Donatianus en Rogatianus, 26 Augustinus, 28 Germanus, 29 Maximinus, 30 Felix; Juni: 4 Quirinus, 5 Bonifacius, 7 Paulus en Servatius, 10 Rogatus, 12 Odulfus, 13 Felicula, 16 Aureus en Justinus, 17 Alexis, 22 Albinus, 25 Lebuinus, Radbodus en Adalbertus, 28 Benignus; Juli: 3 Thomas, 4 Martinus, 5 Zoe, 7 Willibaldus, 9 Zeno, 13 Margareta en Mildrada, 14 Marchelmus, 15 Pleghelmus, 16 Monulfus en Gundulfus, 18 Fredericus en Arnulfus, 19 Arsenius, 20 Sabinus, 23 Liborius, 31 Germanus; Augustus: 4 Iustinus, 12 Euplus, 13 Radegundis, 14 Werenfridus, 16 Arnulfus, 19 Magnus, 21 Privatus, 26 Ireneus en Abundus, 31 Paulinus. September: 1 Priscus 3 Remaclus en Antoninus, 4 Marcellus, 5 Bertinus, 6 Magnus, 7 Evurtius, 10 Hilarius en Othgerus, 13 Philippus, 17 Lambertus, 19 Iunuarus, 24 conceptio Iohannis, 25 Firminus, 26 Ciprianus en Justina; Oktober: 1 Bavo, 3 duo Ewaldi, 5 Apollinaris, 7 Marcus, Marcellus en Apuleus, 8 Regenfledis, 10 Geron, 12 Cypranus, 13 Theophilus, 16 Eliphius, 19 Ianuarus en Willibrordus, 26 Amandus, 28 Cunera, 29 Narcissus; November: 3 Hubert, 5 Felix en Eusebius, 6 Willehadus, 12 Cunibertus, 14 Serapion, 27 Agricola en Vitalis, 29 Radbodus; December: 1 Eligius, 3 Clausius, 10 Eulalia, 14 Nicasius, 15 Valerianus en Maximinus, 17 Ignatius, 19 Nemesius, 23 Victoria.

⁸ De informatie in deze kolom is gebaseerd op: H. Grotefend, 'Zeitrechnung des Mittelalters und der Neuzeit', <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotefend/titel.htm#Zeitrechnung> (gebaseerd op Hermann Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (Hannover 1891-1898) online gezet en bewerkt door Ruth Horst, winter 2004) (24 augustus 2014).

21 jan	Agnētis virginis	In veel ordes en bisdommen een hoogfeest.
25 jan	Conversio Pauli apostoli	Overal met weinig uitzonderingen een hoogfeest.
2 feb	Purificatio sancte Marie virginis	Overal een hoogfeest.
22 feb	Cathedra sancti Petri apostoli	Meestal een hoogfeest.
24 feb	Mathie apostoli	Overal een hoogfeest.
25 mrt	Annunciatio sancte Marie virginis	Overal een hoogfeest.
1 mei	Apostolorum Philippi et Iacobi	Overal een hoogfeest.
3 mei	Inventio sancte crucis	Overal een hoogfeest.
12 mei	Nerei, Achillei et Pancratii martyrum	In Utrecht Pancratius als hoogfeest.
13 mei	Dedicatio Marie ad martyres.	Normaal geen hoogfeest.
13 mei	Servatii Tungrensis episcopi	Hoogfeest in Utrecht.
5 jun	Bonifacii episcopi et martyris et sociis eius	Hoogfeest in Utrecht.
12 jun	Odulfi presbyteri	Hoogfeest in Utrecht.
24 jun	Nativitas sancti Iohannis baptistae	Overal een hoogfeest.
25 jun	Lebuini confessoris	Hoogfeest in Utrecht.
29 jun	Natalis apostolorum Petri et Pauli	Overal een hoogfeest.
4 jul	Translatio et ordinatio sancti Martini episcopi	Hoogfeest in Utrecht.
22 jul	Marie Magdalene	Overal een hoogfeest.
25 jul	Natalis sancti Iacobi apostoli	Overal een hoogfeest.
1 aug	Ad vincula sancti Petri	Vaak een hoogfeest.
10 aug	Passio sancti Laurentii diaconi et martyris	Overal een hoogfeest.
15 aug	Assumptio sancte Marie virginis	Overal een hoogfeest.
24 aug	Bartholomei apotoli	Overal een hoogfeest.
29 aug	Decollatio sancti Iohannis baptiste	In talrijke bisdommen en bijna in alle ordes een hoogfeest.
8 sep	Nativitas sancte Marie virginis	Overal een hoogfeest.
14 sep	Exaltatio sancte crucis	Meestal een hoogfeest.
17 sep	Lamberti episcopi martyris	Hoogfeest in Utrecht.
21 sep	Mathei apostoli et euangeliste	Overal een hoogfeest.
22 sep	<rubricering weggeschrap>	
29 sep	Dedicatio sancti Michaelis	Overal een hoogfeest.
1 okt	Remigii episcopi, Germani, Vedasti, Bavonis confessorum	Remigius overal een hoogfeest.
10 okt	Gereonis cum CCC XVIII martyribus, Victoris, Cassii et Florentii martyrum	Gereonis hoogfeest in Utrecht. Victor een hoogfeest in Utrecht.
28 okt	Symonis et Iude apostolorum	Overal een hoogfeest.
1 nov	Commemoratio omnium sanctorum	Overal een hoogfeest.
7 nov	Willibrordi episcopi	Niet vermeld als zodanig bij Grotefend, maar weldegelijk een hoogfeest.

11 nov	Sancti Martini episcopi	Overal een hoogfeest.
12 nov	Lebuini confessoris	Hoogfeest in Utrecht.
30 nov	Sancti Andree apostoli	Meestal een hoogfeest.
6 dec	Nikolai episcopi	Overal een hoogfeest.
21 dec	Natalis sancti Thome apostoli	Overal een hoogfeest.
25 dec	Nativitas Domini	Overal een hoogfeest.
26 dec	Lapidatio Stephani protomartyris	Overal een hoogfeest.
27 dec	Pausatio Iohannis euangeliste	Overal een hoogfeest.
28 dec	Passio sanctum innocentum	Overal een hoogfeest.

De hoogfeesten m.b.t. bijbelse figuren, christelijke feestdagen en bepaalde prominente heiligen zijn standaard hoogfeesten. Er zijn echter ook een aantal feesten die kenmerkend zijn voor het bisdom Utrecht. In bovenstaand schema heb ik ook de informatie verwerkt die Grotefend geeft met betrekking tot de plaats waar genoemde heilige als hoogfeest wordt gevierd.⁹ Eigen voor het bisdom Utrecht zijn: 14 januari Pontianus, 12 mei Pancratius, 13 mei Servatius, 5 juni Bonifacius, 12 juni Odulfus, 25 juni Lebuinus, 4 juli Martinus, 17 september Lambertus, 10 oktober Gereonis en Victor, 12 november Lebuinus.

In de universiteitsbibliotheek Utrecht worden ook nog andere handschriften bewaard uit het kapittel van Sint-Marie. Sommige hiervan bevatten ook kalenders.¹⁰ Dit zijn echter geen handschriften uit de twaalfde eeuw, zoals Hs. 424, maar uit de vijftiende eeuw.¹¹

Het is opvallend dat de jonge kalenders veel minder gevuld zijn dan de kalender in Hs. 424. Er bevinden zich minder heiligen per dag en ook zijn niet altijd alle dagen gevuld. Ook de rubriceringen in de jongere kalenders enerzijds en die in Hs. 424 anderzijds verschillen. Hieronder in het schema zijn de rubriceringen van de jongere kalenders verwerkt. Wanneer er een streepje voorkomt in de kolom 'Hs. 424' betekent dit dat die rubricering in de kalender van Hs. 424 niet voorkomt als rubricering, maar wel in zwarte inkt. Wanneer er in de tabel 'niet genoemd' vermeld is, betekent dat dat de betreffende heilige niet voorkomt in de kalender. In de rechter kolom staat de informatie uit de jongere handschriften: 'idem' betekent dat diezelfde rubricering ook in de jongere handschriften voorkomt, in cursief schrift staan overige opmerkingen vermeld.

	Kalender in Hs. 424	Jongere kalenders
1 jan	Circumcisio Domini	Idem
6 jan	Epyphania Domini	Idem
14 jan	Pontiani martyris	Idem
21 jan	Agnētis virginis	Idem
25 jan	Conversio Pauli apostoli	Idem
2 feb	Purificatio sancte Marie virginis	Idem
22 feb	Cathedra sancti Petri apostoli	Idem
24 feb	Mathie apostoli	Idem

⁹ H. Grotefend, 'Zeitrechnung des Mittelalters und der Neuzeit', <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotefend/heilige.htm> (gebaseerd op Hermann Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (Hannover 1891-1898) online gezet en bewerkt door Ruth Horst, winter 2004) (24 augustus 2014).

¹⁰ Het gaat dan om de volgende handschriften: Hs. 402 (5 A 13), Hs. 403 (3* B 2), Hs. 404 (3 K 1), Hs. 405 (3 K 3) en Hs. 418 (3 J 5).

¹¹ P.A. Tiele, *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Trajectinae* (Utrecht 1887) 138, 141.

	Kalender in Hs. 424	Jongere kalenders
17 mrt	-	Ghertrudis virginis <i>niet gerubriceerd in Hs. 402</i>
25 mrt	Annunciatio sancte Marie virginis	Idem
27 mrt	-	Resurrectio Domini (nostri Iesu Christi) <i>niet genoemd in Hs. 418</i>
14 apr	-	Tyburcii et Valeriani <i>alleen in Hs. 418</i>
25 apr	-	Marci ewangelisti <i>alleen in Hs. 418</i>
1 mei	Apostolorum Philippi et Iacobi	Idem
3 mei	Inventio sancte crucis	Idem
5 mei	<i>Niet genoemd</i>	Ascensio domini (nostri Iesu Christi) <i>alleen in Hs. 404 en Hs. 405</i>
6 mei	-	Iohannis ante portam latinam <i>alleen in Hs. 418</i>
12 mei	Nerei, Achillei et Pancratii martyrum	Idem
13 mei	Dedicatio Marie ad martyres.	<i>Alleen genoemd in Hs. 403, niet gerubriceerd.</i>
13 mei	Servatii Tungrensis episcopi	Idem
14 mei	<i>Niet genoemd.</i>	Poncii martyris <i>in Hs. 403</i> en Pachumii episcopi <i>in Hs. 404 en Hs. 405</i>
15 mei	<i>Niet genoemd.</i>	Dies Penthecostis <i>in Hs. 404</i>
26 mei	<i>Niet genoemd.</i>	Festum sacramenti <i>in Hs. 404</i>
5 jun	Bonifacii episcopi et martyris et sociis eius	Idem
12 jun	Odulfi presbyteri	Idem
24 jun	Nativitas sancti Iohannis baptistae	Idem
25 jun	Lebuini confessoris	Idem
29 jun	Natalis apostolorum Petri et Pauli	Idem
2 jul	<i>Niet genoemd.</i>	Visitatio beate Marie (virginis) <i>niet in Hs. 418</i>
4 jul	Translatio et ordinatio sancti Martini episcopi	Idem
22 jul	Marie Magdalene	Idem
25 jul	Natalis sancti Iacobi apostoli	Idem
1 aug	Ad vincula sancti Petri	Idem
10 aug	Passio sancti Laurentii diaconi et martyris	Idem
15 aug	Assumptio sancte Marie virginis	Idem
24 aug	Bartholomei apotoli	Idem
29 aug	Decollatio sancti Iohannis baptiste	Idem
8 sep	Nativitas sancte Marie virginis	Idem
14 sep	Exaltatio sancte crucis	Idem
17 sep	Lamberti episcopi martyris	Idem
21 sep	Mathei apostoli et euangeliste	Idem
22 sep	<rubricering weggeschrap>	Mauricii et sociorum eius

	Kalender in Hs. 424	Jongere kalenders
29 sep	Dedicatio sancti Michaelis	Michaelis archangeli
1 okt	Remigii episcopi, Germani, Vedasti, Bavonis confessorum	Remigii episcopi (et aliorum/et Bavonis/et sociorum eius)
10 okt	Gereonis cum CCC XVIII martyribus, Victoris, Cassii et Florentii martyrum	Gereonis („/et) Victor (et sociorum eius)
28 okt	Symonis et Iude apostolorum	Idem
1 nov	Commemoratio omnium sanctorum	(Festivitas) omnium sanctorum
2 nov	<i>Niet genoemd</i>	Commemoratio (omnium) animarum
7 nov	Willibrordi episcopi	Idem
11 nov	Sancti Martini episcopi	Idem
12 nov	Lebuini confessoris	Idem
25 nov	<i>In andere hand toegevoegd.</i>	Katherine virginis (et martyris)
30 nov	Sancti Andree apostoli	Idem
6 dec	Nikolai episcopi	Idem <i>Folium ontbreekt in Hs. 403</i>
8 dec	-	Conceptio beate Marie virginis <i>Het betreffende folium ontbreekt in Hs. 403</i>
21 dec	Natalis sancti Thome apostoli	Idem <i>Folium ontbreekt in Hs. 403</i>
25 dec	Nativitas Domini	Idem <i>Folium ontbreekt in Hs. 403</i>
26 dec	Lapidatio Stephani protomartyris	Idem <i>Folium ontbreekt in Hs. 403</i>
27 dec	Pausatio Iohannis euangeliste	Iohannis (apostoli) et evangeliste <i>Folium ontbreekt in Hs. 403</i>
28 dec	Passio sanctum innocentium	Idem <i>Folium ontbreekt in Hs. 403</i>

Over de volgende feestdagen die eerst niet en daarna wel gerubriceerd zijn is meer informatie te vinden:

Marci ewangelisti alleen in Hs. 418

De feestdag van Marcus ontstaat volgens Hampson pas wanneer paus Urbanus II die vaststelt in 1090 op 25 april.¹²

Festum sacramenti in Hs. 404

Volgens Hampson was dit feest, ook wel Corpus Christi genoemd, ingevoerd tussen 1262 en 1264 door Urbanus IV op 26 mei.¹³

Visitatio beate Marie (virginis) niet in Hs. 418

Volgens Hampson is dit feest door Bonaventura ingesteld in het jaar 1263 op 2 juli.¹⁴

Commemoratio (omnium) animarum

Volgens wikipedia heeft Odilo deze dag ingesteld in 998 op 2 november en werd deze door paus Leo IX (1049-1054) gedurende zijn ambtstijd bevestigd.¹⁵

¹² R.T. Hampson, *Medii Aevi Kalendarium or Dates, Charters, and Customs of the Middle Ages* (New York 1978) 258.

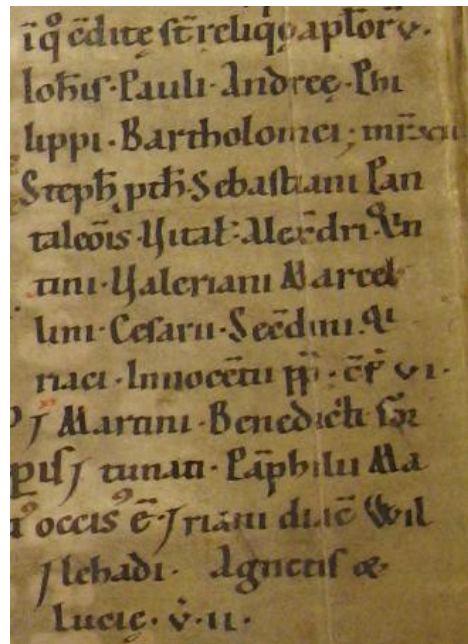
¹³ R.T. Hampson, *Medii Aevi Kalendarium or Dates, Charters, and Customs of the Middle Ages* (New York 1978) 59.

¹⁴ R.T. Hampson, *Medii Aevi Kalendarium or Dates, Charters, and Customs of the Middle Ages* (New York 1978) 178.

Zekere conclusies zijn op grond van deze gegevens niet te trekken, maar vermoed kan worden dat de kalender uit Hs. 424 dateert van voor de instelling van deze vier dagen, dus in elk geval van voor 1050, of ten minste een exemplaar dat zo oud is als legger heeft gehad. Dat zou betekenen dat de kalender van Hs. 424 ouder is dan de rest van het handschrift dat gedateerd wordt in de twaalfde eeuw.

Dat veel van deze gerubriceerde heiligen belangrijk zijn in Utrecht, blijkt ook uit de gegevens die beschikbaar zijn over de relieken in Utrecht. De heiligenverering die lokaal plaatsvond is namelijk ook verbonden met de aanwezige relieken op een bepaalde plaats. In het eerder genoemde handschrift van Meermanno valt te lezen welke relieken er verplaatst werden bij de verplaatsing naar het westaltaar van de Mariakerk. Het gaat om de relieken van:

- de apostelen: Iohannes, Paulus, Andreas, Philippus, Bartholomeus;
- de twaalf martelaren: Stephanus, Sebastianus, Pantaleonis, Vitalis, Alexander, Quintinus, Valerianus, Marcellinus, Cesarius, Secundinus, Quiriacus en paus Innocentius;
- de zes belijders: Martinus, Benedictus, Fortunatus, Pamphilius en Marianus;
- de deken Willehadus;
- en de twee maagden Anges en Lucia. (Afbeelding 1).

Anique de Kruijf heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar relieken in Utrecht. Zij dicht een grote rol toe aan bisschop Balderik (918-973). Hij verwierf relieken van Agnes van Rome, Benignus, Urbanus, Pontiaan van Spoleto en Pancratius. Ook zorgde hij ervoor dat de overblijfselen van assistenten van Willibrord tot relieken werden: van Wiro, Otger en Plechelmus. Verder verhief hij de lichamen van Werenfridus en Lebuinus.¹⁶

De heiligen over wie in het handschrift van Meermanno geschreven staat dat hun relieken in bezit waren van Sint-Marie, zijn op Secundinus en Pamphilius na allen terug te vinden in de kalender van Hs. 424. Secundinus kan misschien als Secundianus geschreven worden, in dat geval staat hij gewoon op de kalender. Ook de heiligen van wie Balderik voor relieken gezorgd had zijn terug te vinden in de kalender.

Volgens De Kruijf waren er in de Mariakerk naast het hoofdaltaar altaren aanwezig van Petrus, Stefanus, Nicolaas, Walburgis, Andreas, Jacobus, Maria Magdalena, Plechelmus, Mattheus, de Onnozele Kinderen en het Heilig Kruis en er waren kapellen gewijd aan Philippus en Jacobus, Thomas en Joris.¹⁷ In de kalender kom ik al deze heiligen tegen. Alleen Plechelmus, Walburgis en Joris komen voor, maar niet gerubriceerd.

¹⁵ Wikipedia, 'Commémoration des fidèles défunts', (versie 4 maart 2014), http://fr.wikipedia.org/wiki/Comm%C3%A9moration_des_fid%C3%A8les_d%C3%A9funts (24 augustus 2014).

¹⁶ Anique C. de Kruijf, *Miraculeus bewaard. Middeleeuwse Utrechtse relieken op reis: de schat van de Oud-katholieke Gertrudiskathedraal* (Zutphen 2011) 47-48.

¹⁷ Ibidem 64.

De bijgeschreven zaken in de kalender en wegschrapingen in de tekst¹⁸

Aan de kalender zijn op diverse plaatsen toevoegingen te vinden in andere handen dan de hand die de kalender zelf heeft geschreven. Hieronder volgt een overzicht daarvan. De afbeeldingen hierbij zijn van de digitale editie van het handschrift. De toevoegingen zijn op de scan echter niet altijd even duidelijk te zien. In het handschrift zelf zijn de toevoegingen duidelijker te onderscheiden. De afbeeldingen zijn opgenomen in de bijlage aan het einde van dit paper.

In april zijn in de rechter marge Romeinse cijfers toegevoegd (Afbeelding 2). Dit lijken varianten op de gouden getallen te zijn die gebruikt werden om de paasdatum te berekenen, maar mij is niet bekend dat dat gebruikelijk of mogelijk was en de oorspronkelijke getallen lijken correct te zijn.

Op 2 april is in de regel tekst weggeschraapt. Zie Afbeelding 3.

Op 9 april is in de rechtermarge toegevoegd 'Mar' in een andere hand dan die van de Romeinse cijfers (zie Afbeelding 2 en Afbeelding 4). Door deze toevoeging is het blad bijgesneden, waarschijnlijk bij het opnieuw inbinden van het boek.

Deze twee zaken hebben met elkaar te maken. De toevoeging op 9 april valt terug te leiden naar Maria Egyptiaca. In de jongere kalenders is te zien dat op deze dag Maria Egyptiaca staat vermeld.¹⁹ En ook in het martyrologium uit Meermanno staat Maria Egyptiaca bij deze datum vermeld.²⁰

Grotefend vermeldt verschillende data voor Maria Egyptiaca, die voorkomen op kalenders uit verschillende regio's. Maria Egyptiaca op 9 april komt voor op kalenders uit: 'Aquileja, Basel, Bremen, Eichstädt, Erfurt, Freising, Kammin, Konstanz, Lüttich, Mainz, Merseburg, Prag, Salzburg, Speyer, Utrecht, Worms. - Agram.'²¹ Maria Egyptiaca op 2 april komt voor op kalenders uit: 'Breslau, Gnesen, Havelberg, Krakau, Lebus, Lübeck, Strassburg, Toul. - Roeskilde. - Amiens, Apt, Autun, Mans (neben Apr. 17), Noyon, Paris, Reims, Senlis, Tournai, Tours. - Compostella. - Aberdon, London (Westminster), Worcester. - Benedictiner, Carmeliter, Dominicaner, Franciscaner, Kreuzherren, Pauliner.'²²

Het ligt dus voor de hand dat de kalender gemaakt is op een plek waar men Maria Egyptiaca vierde op 2 april, maar dat men dat later, toen de kalender in Utrecht gebruikt werd, heeft weggeschraapt en daarna weer heeft toegevoegd bij 9 april.

Op 14 april is de rubricering toegevoegd: 'Obiit Chuo...'. Deze is afgesneden. Zie Afbeelding 5. Deze en de andere half afgesneden, niet volledig leesbare toevoegingen die beginnen met 'Obiit' of eindigen met 'episcopus', zal ik hieronder aan het eind van deze opsomming bespreken.

¹⁸ Ik behandel hier niet de correcties van een enkele letter die voorkomen. Te weten: op fol. 2v bij 21 januari een bovengeschreven h om toe te voegen aan het woord 'Atenis'; op fol. 5v bij 4 juli een bovengeschreven O boven 'Vdalarici'; op fol. 6v bij 10 september een bovengeschreven o boven 'Grvnensis'; op fol. 7v bij 11 november een bovengeschreven c boven 'sithia'.

Wellicht zouden deze toevoegingen wel iets over de lokalisering van de kalender kunnen zeggen wanneer wordt bestudeerd op welke manier de spelling van het Latijn veranderd is en in welke handschriften van welke locaties vergelijkbare correcties optreden of in welke handschriften de woorden op de gecorrigeerde wijze gespeld worden, maar dat zou voor dit paper te ver gaan.

¹⁹ Dit is het geval in Hss. 402 (5 A 13), 403 (3* B 2), 404 (3 K 1), 405 (3 K 3) en 418 (3 J 5).

²⁰ Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Hs. 10 B 17 fol. 19r.

²¹ De informatie is van de onderstaande website, onder het lemma 'Heiligenverzeichnis' en dan 'Marie egyptiace'. H. Grotefend, 'Zeitrechnung des Mittelalters und der Neuzeit' (versie 24 augustus), <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotefend/titel.htm#Zeitrechnung> (gebaseerd op Hermann Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (Hannover 1891-1898) online gezet en bewerkt door Ruth Horst, winter 2004).

²² Ibidem.

Ter hoogte van 27 april is in de rechter marge de afkorting voor het Latijnse 'obiit' toegevoegd, zie Afbeelding 6. Er wordt die dag dus iemand herdacht die is overleden. Met deze toevoeging op zich is niet veel te beginnen, maar met de andere toevoegingen van dezelfde aard gecombineerd kan wel een redelijke vermoeden uitgesproken worden met betrekking tot degene die herdacht zou kunnen worden.

In de linker marge naast 16 mei is door het bijsnijden van het blad nog te zien: '...hardus episcopus', zie Afbeelding 7.

In de linker marge naast 27 mei is door het bijsnijden van het blad nog te zien: '...dus episcopus', zie Afbeelding 8.

Op 4 juni is nog net hetzelfde teken te zien als eerder op 27 april: de o met een schuine streep erdoor. Deze is doorsneden bij het bijsnijden van de marge, zie Afbeelding 9.

7 juni is de volgende datum waarop te zien is dat een andere hand een rubricering aan de kalender heeft toegevoegd: *Translatio Seruatii e[piscopi]*. Zie Afbeelding 10.

Deze translatie is niet te vinden in het martyrologium van Usuardus. De gewone gedenkdag van Servatius op 13 mei is zowel in de kalender als in Usuardus te vinden. Wellicht houdt deze feestdag verband met de stichting in de dertiende eeuw van de Servaas abdij in Utrecht.²³

Om de translatie toe te kunnen voegen is er een niet gerubriceerd lemma weggeschraapt. Omdat de kalender nauw aansluit bij het martyrologium van Usuardus, kan dat wellicht ook helpen bij het oplossen van de vraag naar wat het weggeschrapte lemma zou kunnen zijn. De eerste letter is in het handschrift nog net zichtbaar: een hoofdletter C. Daarna is er niet meer van te onderscheiden. Bij Usuardus vinden we op die dag de zalige Paulus in Constantinopel²⁴ en de heiligen Petrus, Aventius, Hieremia en drie anderen.²⁵ Soms komt bij deze datum ook Lucianus voor.²⁶ Paulus wordt al genoemd in de kalender. De andere twee mogelijkheden niet. De hoofdletter C die nog te zien is, houdt in principe beide opties voor mogelijk: zowel Corduba als Caesarea en Cappadociae beginnen met een C.

Op 23 juni is opnieuw het afkortingsteken voor 'obiit', de o met een schuine streep erdoor, te zien in de rechter marge. Zie Afbeelding 11.

Op 7 augustus is in de rechter marge te lezen: 'Obiit Malac...' (zie Afbeelding 12). Het tweede woord is afgesneden.

In de maand september is er op de tweeëntwintigste dag een rubricering weggeschraapt, zie Afbeelding 13. In de digitale versie is niet te zien wat er gestaan moet hebben. In het handschrift zelf is met een loep te zien dat het laatste woord *aecclisiae* moet zijn en dat de eerste letter een

²³ Het Utrechts Archief, 'Sint Servaasabdij van Cisterciënzerinnen te Utrecht' (versie 06-01-2013), http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/archiefbank/archieftoegangen/zoekresultaat?miview=inv2&micode=1005-2&mizig=210&mizk_alle=#inv3t1 (24 augustus 2014).

²⁴ 'Constantinopoli, natalis beati Pauli eiusdem civitatis episcopi, qui a Constantio imperatore apud civitatulam quamdam Cappadociae, Cucusam nomine, ob catholicam fidem pulsus exilio, Arrianorum insidiis crudeliter strangulatus, ad caelestia regna migravit.' Jacques Dubois (ed.), *Le martyrologe d'Usuard. Texte et commentaire* (Brussel 1965) 242.

²⁵ 'Item Corduba, sanctorum Petri presbiteri, Aventii, Hieremiae et aliorum trium.' Jacques Dubois (ed.), *Le martyrologe d'Usuard. Texte et commentaire* (Brussel 1965) 242.

²⁶ 'In Caesarea Cappadociae, Luciani.' Jacques Dubois (ed.), *Le martyrologe d'Usuard. Texte et commentaire* (Brussel 1965) 242.

hoofdletter d zou kunnen zijn. Vermoedelijk heeft er dus iets gestaan over de 'dedicatio' van een kerk.

In de rechter marge is op 4 oktober te lezen: *Fra* (Afbeelding 14), waarna het woord is afgesneden. Dit zal de naam Franciscus zijn geweest, 4 oktober is zijn gedenkdag en deze dag zal ingevoerd zijn op de kalender nadat hij heilig is verklaard in het jaar 1228.

Op 12 november staan in de linker marge twee bisschoppen toegevoegd aan de kalender (zie Afbeelding 15). Van de bovenste toevoeging is te lezen: '*...tus episcopus*' en van de onderste toevoeging is te lezen: '*...us episcopus*'.

In de maand november is verder op de negentiende dag toegevoegd (zie Afbeelding 16): 'Sancte Elisabet'. Met de heilige Elisabet wordt Elisabeth van Thuringen bedoeld die op die dag is begraven. Net als de eerder genoemde Franciscus stond ook zij in de Franciscaanse traditie. Zij droeg de franciscaanse spiritualiteit uit door zelf, hoewel zij een adellijke opvoeding had genoten, in een hospitaal te werken, ze was verbonden met de Derde orde van de franciscanen en via haar nicht Agnes van Praag ligt er ook een link naar Clara met wie Agnes correspondeerde.²⁷

En ten slotte is op 25 november (zie Afbeelding 17) te lezen: 'Katerine *virginis*'. In de jongere kalenders is haar naam gerubriceerd weergegeven.²⁸ Maar ook in het martyrologium in het handschrift uit Meermanno is zij niet terug te vinden.²⁹ Wellicht heeft dit te maken met de bouw van de Catharijnekerk in Utrecht die tot 1550 duurde en de wijding daarvan aan Catharina van Alexandrië.³⁰

Dan volgt nu de toelichting bij de toevoegingen die een sterfdag aangeven of een bisschop vermelden. Wanneer die op een rij gezet worden, levert dat het volgende overzicht op:

14 april	Obiit Chuo...
27 april	Obiit...
16 mei	...ardus episcopus
27 mei	...dus episcopus
4 juni	Obiit...
23 juni	Obiit ...
7 augustus	Obiit Malac...
12 november	...tus episcopus
12 november	...us episcopus

De annalen uit het handschrift uit Meermanno bieden een goed aanknopingspunt om herkenning te vinden in dit lijstje. Daarin staan een groot aantal personen vermeld die zijn overleden. Onder hen zijn ook bisschoppen. Er staan echter in de meeste gevallen alleen jaartallen vermeld en geen precieze data. Er zijn daarop echter uitzonderingen die erg nuttig zijn gebleken:

Bij het jaar 1139 staat vermeld: 'Obiit Andreas episcopus nono kalendas iulii'.³¹ In moderne weergave is dat de sterfdatum van bisschop Andreas op 23 juni. Die datum

²⁷ Gerard Pieter Freeman (ed.), *Elisabeth van Thuringen: We moeten de mensen blij maken* (Nijmegen 2007).

²⁸ Dat is het geval in Hss. 402 (5 A 13), 403 (3* B 2), 404 (3 K 1), 405 (3 K 3) en 418 (3 J 5).

²⁹ Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Hs. 10 B 17 fol. 51r.

³⁰ C. H. Staal, *Catharijnekerk* (Utrecht 2003)5.

³¹ Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Hs. 10 B 17 fol. 3v.

komt ook voor als toevoeging aan de kalender. Er is daar echter slechts de afkorting voor 'obiit' te lezen.

Bij het jaar 1178 staat vermeld: 'Obiit Godefridus episcopus VI kalendas iunii'.³² In moderne weergave is dat de sterfdatum van bisschop Godefridus op 27 mei. Die datum komt ook voor als toevoeging aan de kalender. Er is daar echter slechts 'dus episcopus' te lezen.

De Andreas die gestorven is in het jaar 1139 op genoemde datum was bisschop van Utrecht en ook de Godefridus die op genoemde datum overleden is, was bisschop van Utrecht. Het gaat respectievelijk om Andries van Cuyk die bisschop was van 1128 tot 1139³³ en om Govert (of Godfried) van Rhenen die bisschop was van 1156 tot 1178.³⁴

Blijkbaar gaat het in de toevoegingen aan de kalender om de sterfdata van Utrechtse bisschoppen. En inderdaad blijken de data genoemd in bovenstaande lijstje van toevoegingen aan de kalender overeen te komen met de sterfdata van nog meer bisschoppen van Utrecht.

Chronologisch volgens de ambtsjaren van de bisschoppen herordend, valt dan ook het bovenstaande schema uit te breiden met de betreffende bisschoppen:

kalenderdatum	Leesbare deel van toevoeging	Naam	Bisschopsperiode en sterfdatum
27 april	Obiit...	Willem I van Gelre	1054-1076, ³⁵ † 27 april 1076 ³⁶
14 april	Obiit Chuo...	Koenraad van Zwaben	1076-1099, † 13 april 1099 ³⁷
16 mei	...ardus episcopus	Burchard van Lechsgemünd	1100-1112, ³⁸ † 16 mei 1112 ³⁹
12 november	...us episcopus	Godebald	1114-1127, † 12 november 1127 ⁴⁰
23 juni	Obiit ...	Andries van Cuyk	1128-1139, ⁴¹ † 23 juni 1139 ⁴²
12 november	...tus episcopus	Hartbert van Bierum	1139-1150, ⁴³ † 12 november 1150 ⁴⁴
27 mei	...dus episcopus	Godfried van Rhenen	1156-1178, † 27 mei 1178 ⁴⁵
4 juni	Obiit...	Hendrik I van	1249-1267, ⁴⁶ † 4 juni 1267 ⁴⁷

³² Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Hs. 10 B 17 fol. 4r.

³³ Tine Jonker-Klijn, *De bisschoppen van Utrecht van 690-1581* (Utrecht 2008) 76-80.

³⁴ Ibidem 87-92.

³⁵ Ibidem 62-64.

³⁶ Wikipedia, 'Willem van Gelre (bisschop)' (versie 12-03-2013), [http://nl.wikipedia.org/wiki/Willem_van_Gelre_\(bisschop\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Willem_van_Gelre_(bisschop)) (24-04-2014).

³⁷ Jonker, *De bisschoppen*, 65-69.

³⁸ Ibidem 70-71.

³⁹ Wikipedia, 'Burchard van Lechsgemünd' (versie 24-01-2014), http://nl.wikipedia.org/wiki/Burchard_van_Lechsgem%C3%BCnd (24-04-2014).

⁴⁰ Jonker, *De bisschoppen*, 72-75.

⁴¹ Ibidem 76-80.

⁴² Wikipedia, 'Andries van Cuijk' (versie 13-03-2013), http://nl.wikipedia.org/wiki/Andries_van_Cuijk (24-04-2014).

⁴³ Jonker, *De bisschoppen*, 81-84.

⁴⁴ Wikipedia, 'Hartbert van Bierum' (versie 19 juli 2013) http://nl.wikipedia.org/wiki/Hartbert_van_Bierum (24-04-2014).

⁴⁵ Jonker, *De bisschoppen*, 87-91.

		Vianden	
7 augustus	Obiit Malac...	??	??

Opvallend is het feit dat de lijst een aantal opeenvolgende bisschoppen aangeeft, maar dat er toch ook een aantal ontbreken.

Wanneer ik op basis van de door Jonker opgesomde lijst bisschoppen⁴⁸ bekijk welke er ontbreken tussen Willem I en Hendrik I zijn dat:

- Herman van Horne 1150-1156, † 31 januari 1156⁴⁹
- Boudewijn II van Holland 1178-1196, † 30 april 1196⁵⁰
- Arnold van Isenburg 1196-1197, † 22 april 1197⁵¹
- Diederik van Holland 1196-1197, † 28 augustus 1197⁵²
- Dirk van Ahr 1197-1212, † 5 december 1212⁵³
- Otto van Gelre 1212-1215, † 1 september 1215⁵⁴
- Otto II van Lippe 1215-1227, † 28 juli 1227⁵⁵
- Wilbrand van Oldenburg 1227-1233, † 26 juli 1233⁵⁶
- Otto III van Holland 1233-1249, † 27 maart 1249⁵⁷

Door in de kalender bij deze sterfdata te kijken, is het niet mogelijk nog meer toevoegingen aan de kalender te vinden. Wel is het zo dat een aantal van die data valt op plekken waar het perkament erg versleten is of bijgesneden, maar bij de andere data is niets te vinden dat erop wijst dat ook de andere bisschoppen in de marges zijn toegevoegd.

Slechts een toevoeging valt niet terug te leiden tot een bisschop en dat is die van 'Obiit Malac...' op 7 augustus. Er is geen sterfdatum bekend van een Utrechtse bisschop op 7 augustus. En ook zijn de nog leesbare letters niet te verbinden met een naam van een bisschop. Omdat deze toevoeging ook door een andere hand geschreven lijkt te zijn, is de toevoeging wellicht een sterfdatum van iemand anders. In de Acta Sanctorum⁵⁸ is op 7 augustus geen heilige te vinden die een naam draagt met de

⁴⁶ Ibidem 109-112.

⁴⁷ Wikipedia, 'Hendrik van Vianden (bisschop)' (versie 12-03-2013), [http://nl.wikipedia.org/wiki/Hendrik_van_Vianden_\(bisschop\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Hendrik_van_Vianden_(bisschop)) (24-04-2014).

⁴⁸ Jonker, *De bisschoppen*, 214-215.

⁴⁹ Wikipedia, 'Herman van Horne' (versie 24-03-2014), http://nl.wikipedia.org/wiki/Herman_van_Horne (24-04-2014).

⁵⁰ Wikipedia, 'Boudewijn van Holland' (versie 20-04-2014), http://nl.wikipedia.org/wiki/Boudewijn_van_Holland (24-04-2014).

⁵¹ Jonker, *De bisschoppen*, 95.

⁵² Wikipedia, 'Dirk van Holland (bisschop)' (versie 28-01-2014), [http://nl.wikipedia.org/wiki/Dirk_van_Holland_\(bisschop\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Dirk_van_Holland_(bisschop)) (24-04-2014).

⁵³ Wikipedia, 'Dirk van Are' (versie 19-07-2013), http://nl.wikipedia.org/wiki/Dirk_van_Are (24-04-2014).

⁵⁴ Wikipedia, 'Otto van Gelre (bisschop)' (versie 02-02-2014), [http://nl.wikipedia.org/wiki/Otto_van_Gelre_\(bisschop\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Otto_van_Gelre_(bisschop)) (24-04-2014).

⁵⁵ Wikipedia, 'Otto van Lippe (bisschop van Utrecht)' (versie 10-11-2013), [http://nl.wikipedia.org/wiki/Otto_van_Lippe_\(bisschop_van_Utrecht\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Otto_van_Lippe_(bisschop_van_Utrecht)) (24-04-2014).

⁵⁶ Wikipedia, 'Wilbrand van Oldenburg' (versie 19-07-2013), http://nl.wikipedia.org/wiki/Wilbrand_van_Oldenburg (24-04-2014).

⁵⁷ Wikipedia, 'Otto van Holland' (versie 13-03-2014), http://nl.wikipedia.org/wiki/Otto_van_Holland (24-04-2014).

⁵⁸ Acta Sanctorum Database, http://acta.chadwyck.co.uk/all/fulltext?ALL=Y&ACTION=byid&warn=N&div=3&id=Z300026562&FILE=../session/1398333912_9076&SOURCE=config.cfg&CURDB=acta (24-04-2014).

beginletters Malac- en ook op de omliggende dagen van augustus is er geen heiligennaam te vinden die hierbij aansluit.

De heilige die een naam heeft die aansluit bij de letters die te zien zijn in het handschrift is Malachias, gestorven op 2 november 1148. In het Iers wordt hij ook wel Maelmhaedhoc Ó Morgair genoemd. Deze heilige is echter niet te verbinden aan de datum van 7 augustus.

Vermeldenswaardig is een andere toevoeging die het martyrologium van Meermanno heeft op 7 augustus. Daar valt te lezen, geschreven in de marge: 'Anno Domini incarnatione Millesimo Centesimo VI obiit Heinricus IIII imperator benefactor nostrum qui precepit dedicari ecclesiam et confirmavit prebendam nostram.'⁵⁹ Het wordt echter niet duidelijk dat deze Hendrik IV en de eerdere 'Malac...' op enige manier met elkaar te verbinden zijn en de beide toevoegingen lijken slechts door louter toeval op dezelfde dag van het jaar te staan.

Omdat het in de toevoegingen lijkt te gaan om bisschoppen die verbonden zijn met het kapittel van Sint-Marie, heb ik ook archiefstukken van het kapittel uit het Utrechts Archief bestudeerd. Er zouden twee archiefstukken zijn die een lijst van proosten, dekens, kanunniken en turnarissen zouden bevatten.⁶⁰ Dit bleken echter stukken van een veel later datum te zijn en ze bevatten weinig gegevens over de twaalfde en dertiende eeuw.

Ook in het *Groot Placaatboek*⁶¹ waarin de namen staan van alle bekende ambtsdragers uit het kapittel van Sint Marie en ook die uit de andere kapittels van Utrecht, was in de lijsten van de vijf kapittels niemand terug te vinden met een naam die begint met de letters Malac.

De kerkwijding en altaarwijdingen

Mogelijk kunnen de wijdingen die voorkomen in de handschriften ook iets weergeven van de lokalisering en datering van de kalender uit Hs. 424.

Ten eerste is er de weggeschraapte kerkwijding in de kalender van Hs. 424 op 22 september. Zoals hierboven bij de beschrijving al duidelijk werd, heeft er iets gestaan dat in rode inkt was opgetekend en begon met de letter 'd' en eindigde met 'aecclisiae'. Het gaat zeer waarschijnlijk om de wijding ('dedicatio') van de kerk.

Ook op fol. 139v komt de kerkwijding voor en worden capitula, collectae en gezangen voor de verschillende gebedstijden beschreven. Dit is op hetzelfde folium - en wel direct erna - als de collecta voor het feest van Mattheus (21 sept). En na de gebeden voor de tweede vespers staat geschreven dat op dezelfde dag ook Mauritius, Exuperius, Candidus, Victor, Innocentius, Vitalis en enkele metgezellen herdacht worden. Mauritius en zijn metgezellen worden herdacht op 22 september. Dat sluit dus aan bij de vermelding van de kerkwijding op de kalender.

Deze feestdag is niet terug te vinden in de andere kalenders van Sint-Marie die de Universiteitsbibliotheek in bezit heeft. Wel in de ordinarius van Sint-Marie waar tussen 21 en 22

⁵⁹ Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Hs. 10 B 17 fol. 35v.

⁶⁰ HUA 221, 66 en HUA, 221, 66a.

⁶¹ Johan van de Water, *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten, der edele mogende heeren Staten 's Lands van Utrecht, mitsgaders van de ed. groot achtb. heeren borgemeesteren en Vroedschap der stad Utrecht, tot het jaar 1728 ingesloten : verrykt met allerhande edicten van Keyzer Karel en Philips den tweeden, handvesten, privilegien, octroyen, instructien, reglementen, resolutien, en andere aanmerkelyke stukken / alle in eene natuurlyke ordre met de vereyschte naeuwkeurigheid by een gebragt, en met nodige registers voorzien* (Utrecht 1729) 239-261. <http://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-204923&lan=en#page//11/41/68/114168886185336476165169942880268186413.jpg/mode/1up> (24-08-2014).

september vermeld wordt dat de herdenking van de kerkwijding moet vallen op de zondag na het feest van Mattheus, dus na de 21ste september.⁶² Zie voor een kopie van de microfilm Afbeelding 18. Deze feestdag is echter wel terug te vinden in een groot aantal handschriften van Sint-Marie.⁶³

Waarom de feestdag weggeschraapt is uit de kalender van Hs. 424 blijft dus een raadsel. Iets wat wellicht een reden zou kunnen zijn, is Hs. 419. Daarin worden de liturgie van de week voor Pasen en die van kerkwijding met elkaar verbonden.⁶⁴ Hs. 419 is een vijftiende-eeuws handschrift. Misschien is de kerkwijdingsdag in die tijd verplaatst en werd daarna alleen nog maar dat handschrift gebruikt en is toen ook de vermelding in de kalender van Hs. 424 weggeschraapt.

Verder is er ook nog sprake van altaarwijdingen. In het bovengenoemde handschrift uit Meermanno wordt op diverse plaatsen melding gemaakt van altaarwijdingen. Op 6 september staat in de marge van het martyrologium (fol. 40r) de wijding van het westaltaar.⁶⁵ (Zie Afbeelding 19.) Die feestdag is ook in een van de jongere kalenders van Sint Marie terug te vinden op 6 september.⁶⁶ In Hs. 424 is geen altaarwijding van het westaltaar terug te vinden, maar het westaltaar wordt wel in de marge genoemd.⁶⁷

In het handschrift uit Meermanno staat ook bij het jaar 1099⁶⁸ vermeld (zie Afbeelding 20 **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**) dat het hoofdaltaar, dat later is overgebracht naar het westen, is gewijd door Koenraad.⁶⁹ Omdat deze vermelding in een hand vermeld staat die zeer lijkt op de hand die tot en met het jaar 1138 de annalen heeft geschreven, vermoed ik dat het altaar in elk geval voor 1138 verplaatst is naar het westen. Dit is echter slechts een aanname.

Complex in het geheel is ook het feit dat kerkwijding en altaarwijding als een geheel worden gezien terwijl dat niet noodzakelijker wijze zo hoeft te zijn. Gumbert bijvoorbeeld probeert de spanning die hij ervaart tussen de vermelding van de moord op Koenraad in het handschrift van Meermanno bij het jaar 1099 (de moord was op 14 april) en de datum van de kerkwijding (21 of 22 september) op te lossen door de aantekening te lezen als een uitleg bij de naam Koenraad: hij was het die het altaar gewijd heeft. De moord vond dus plaats in 1099 en de altaarwijding kan dan eerder hebben plaatsgevonden.⁷⁰ Hierbij houdt hij mijns inziens geen rekening met het feit dat het handschrift een altaarwijding vermeldt en geen kerkwijding. Het kan goed zijn dat de kerkwijding daarvoor al had plaatsgevonden en dan zijn er geen conflicterende gegevens: De kerk wordt gewijd

⁶² Kees Vellekoop (ed.), *Liber ordinarius sancte Marie Traiectensis. The Ordinal of St Mary's Church, Utrecht (Ms. London, British Library, Add. 9769 (Delft 1996) 167.*

⁶³ Gisela Gerritsen-Geywitz, 'Kaarsvet en kerkwijding', in: S. Buitink, A. M. J. van Buuren, I. Spijker (ed.), *Rapiarijs. Een afscheidsbundel voor Hans van Dijk (Utrecht 1877) 47.*

⁶⁴ Ibidem, 47.

⁶⁵ Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Hs. 10 B 17 Fol. 40r: *Dedicatio altaris occidentalis.*

⁶⁶ UBU Hs. 403 (3* B 2). In hetzelfde handschrift staat ook een wijding van een kapel op 20 november genoteerd.

⁶⁷ Hs. 424 Fol. 62r.

⁶⁸ Hier wijk ik af van de visie van Kaj van Vliet. Hij betoogt dat de vermelding niet aan een bepaald jaar gekoppeld is, maar bij verschillende jaren geschreven staat. Kaj van Vliet, 'De zalige nagedachtenis van deken Otto. De annalen van St.-Marie beschouwd in hun context', *Madoc* 12 (1998) 205-206.

Er staat echter een verwijsteken voor de betreffende tekst en dat teken begint duidelijk op de regel van het jaar 1099. Bovendien staat in het martyrologium op 7 augustus dat keizer Hendrik IV die opdracht gaf tot de kerkwijding overleed in het jaar 1106. Wanneer de toevoeging van de kerkwijding bij verschillende jaren geschreven zou staan, is het vreemd dat de vermelding nog staat bij jaren nadat de betreffende keizer overleden is. Zie hiervoor ook afbeelding 16.

⁶⁹ *Altare primum et precipuum beatae Mariae quod postea ad occidentem translatum est consecravit dominus episcopus Cunradus.*

⁷⁰ J. P. Gumbert, 'Het kapittelboek van de Utrechtse Mariakerk. Een van de weinige overgeleverde Noord-Nederlandse codices uit de twaalfde eeuw', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 9 (1999) 35.

enige tijd voor 1099 de 21ste of 22ste september, in 1099 wordt het hoofdaltaar gewijd door Koenraad, in 1099 op 14 april wordt Koenraad vermoord, en later maar voor 1138 is het westaltaar gewijd op 6 september.

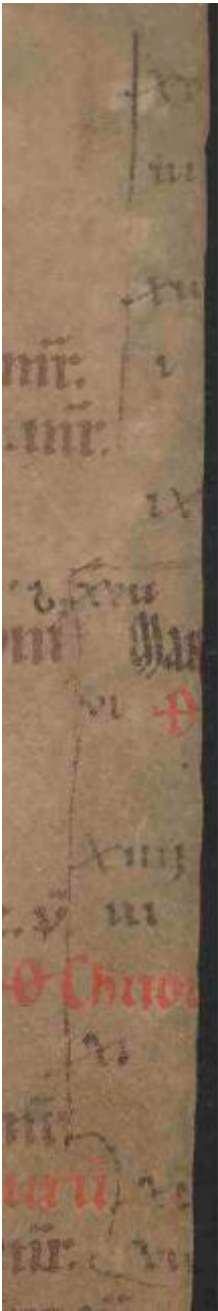
Conclusie

In de kalender zijn dus diverse sporen aan te wijzen die naar gebruik ervan in Utrecht wijzen: de Utrechtse heiligen die voorkomen, de gerubriceerde heiligen, de Utrechtse bisschoppen die zijn bijgeschreven, en de weggeschraapte kerkwijdingsdag.

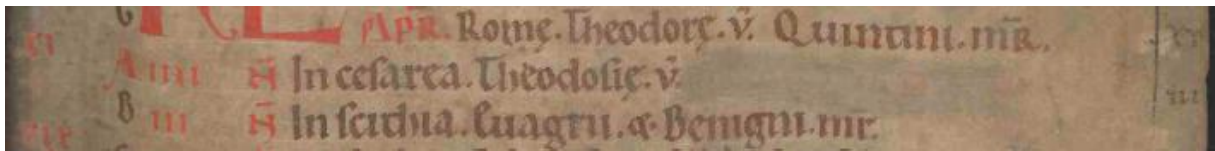
Deze weggeschraapte kerkwijdingsdag doet zelfs vermoeden dat de kalender speciaal voor de Utrechtse Mariakerk is opgeschreven. Wellicht op een plaats waar de feestdag van Maria Egyptiaca op een ander moment gevierd werd.

Verder onderzoek zou zeer de moeite waard zijn. De heiligen uit deze kalender kunnen bijvoorbeeld vergeleken worden met de heiligen die elders in het handschrift voorkomen. In de collectarius in engere zin, dus zonder de later toegevoegde teksten, zijn verschillende heiligen vermeld, maar ook in de notities in de marge en in het laatste katern komen veel heiligennamen voor. Ook een vergelijking met andere kalenders uit dezelfde tijd zou meer inzicht kunnen opleveren in de dingen die uniek zijn in deze kalender en welke dingen er destijds gebruikelijk waren in een dergelijke kalender.

Bijlage 1 – Afbeeldingen

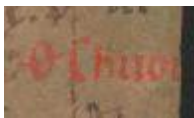
Afbeelding 2 - Hs.
424 fol. 4r, rechter
marge

Afbeelding 3 – Hs. 424 fol. 4r, 2 april.

Afbeelding 4 – Hs. 424 fol. 4r, rechter marge ter hoogte van 9 april.

Afbeelding 5 – Hs. 424 fol. 4r, rechter marge ter hoogte van 14 april.

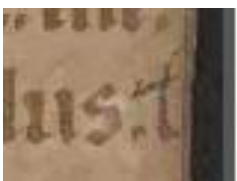
Afbeelding 6 – Hs. 424 fol. 4r, rechter marge ter hoogte van 27 april.

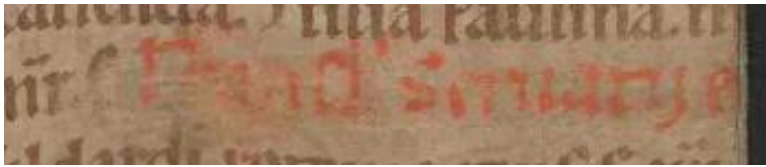
Afbeelding 7 – Hs. 424 fol. 4v, linker marge ter hoogte van 16 mei.

Afbeelding 8 – Hs. 424 fol. 4v, linker marge ter hoogte van 27 mei.

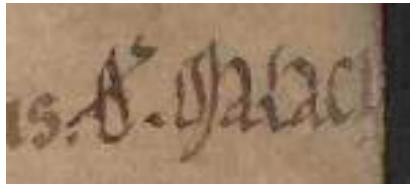
Afbeelding 9 – Hs. 424 fol. 5r, rechter marge ter hoogte van 4 juni.

Afbeelding 10 – Hs. 424 fol. 5r, 7 juni.

Afbeelding 11 – Hs. 424 fol. 5r, rechter marge ter hoogte van 23 juni.

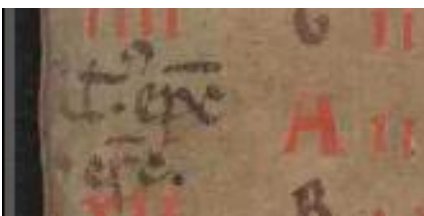
Afbeelding 12 – Hs. 424 fol. 6r, rechter marge ter hoogte van 7 augustus.

Afbeelding 13 – Hs. 424 fol. 6v, 22 september.

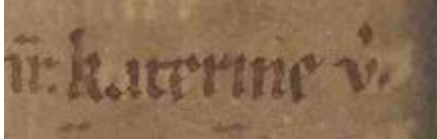
Afbeelding 14 – Hs. 424 fol. 7r, 4 oktober.

Afbeelding 15 – Hs. 424 fol. 7v, linker marge ter hoogte van 12 november.

Afbeelding 16 – Hs. 424 fol. 7v, rechter marge ter hoogte van 19 november.

Afbeelding 17 – Hs. 424 fol. 7v, rechter marge ter hoogte van 25 november.

Proxima dñica post festū aſathe
 dedicatō hui⁹ ecclie celebrat⁹. Cui⁹
 dedicatōis officiū notū est. In vesperis
 et in matut. dicent. tñ suffr. de scti
 cruce. Ad opl. vñ⁹ xpe scōz cū duobz
 ultis vsibz. Et nūc dicitis añ Tūc
 cetā nota st. Ad hōs vñ cotidiam añ
 añ laud. Ad processione hē hōz utus
 postea hē Terribil. dem hē felix nāz.
 Officiū misse Terribilis. kyrie pas
 chale p̄fatio de trinitate. Eadē vespe
 note st. Si festū maurici. vl scōz
 Cosme et Damiani. in dedicatōe ul
 p̄cedē die aut in crastino uenerit.
 p̄ nigt añ Cosmas et damian⁹ añ
 v exultent iusti. vl añ Sctus mauri
 cius. añ v exultet. et coll. Ad oplē
 vñ⁹ xpe scōz ut sup. Sup nūc dicit.
 añ hñ fundata est dom⁹ dñi.

Afbeelding 18 – Hs. Add. 9769, Londen British Library, tussen 21 en 22 september.

D VIII^{mo} taruernenti. s. Vertini abo. ite sei apri et
 Zacharie p̄phē qui in patriam de chaldaea se
 nex reuisus. iuxta aggtū prop̄ham iacet c̄dit⁹
 In affrica beator̄ c̄fessor̄ ē eporum. Donatia
 ni p̄fidij. Mansueti. Germani. fuscoti qui pro
 Dedicatio
 altaris occi
 dentalis.

Afbeelding 19 – Hs. MMW 10 B 17, fol. 40r.

<p> Mill' lxxxv Mill' lxxxvi Mill' xc Mill' xc v Mill' c Mill' c xliii Mill' c l Mill' c v Mill' c vi Mill' c vii Mill' c xiiii Mill' c xxvii Mill' c xxxviii Mill' c xxxviiii Mill' c xxxv </p>	<p> Erad ordinat est ep Rex henric fugat est ab Egbro comite Egbro comes interfect est Hoc anno maxima mortalitas fuit Cum id ep interfect est ^{quodam p[ro]p[ri]o} Henric rex aq[ue] coronat e Burchard ep effect est ^{subello miserabile} Jaq[ue]m coparuit per vii eb[dom]as Henric erast comes fresio interfect ap[er]nagel & submis in Cometa clare visa e in id febr[uar]io nocte dieb[us] xvii Henric iiii imp obut Burchard ep obut ^{contulit certum de et nichem cu o r[ati]o} Godeboldus ep successit ^{juribus suis et dea thesaur[um] a ecc[lesi]a} Jcu magna parte civitatis Obit Godebold ep Jp die dedicata ecclia parrochiana Andreas p[ro]posit leodi[ci] deest e ^{marie p[ro]f[ess]us} Jecclia sco mar[ie] sci bon Hoc anno ii id mai[us] combusta e maior dom[us] cu toto palatio Hoc sequa ann[us] rec[on]secrata e adono Brunarch col[on] cu un ep[iscop]o Factu e deliqui soli m[en]se aug[ust]o non Luna xxvii florenti Et debic m[en]sib[us] incastellata ecclia nra euectis de loco & domib[us] canonicis pmu a florentio & ministrilib[us] </p>	<p> Valtare pmu & p[ri]ncipu beat[is] marie qd p[ri]ncip ad occidentem traslatu est esecuit don ep[iscop]o Cum iq[ue] edite se reliq[ue] ap[osto]lor[um] lohis Pauli Andree Phi lippi Bartholomei m[arty]r Steph[an]i petri Sebastiani Lu talcois Vital[is] Merdri An toni Valeriani Marce lini Cesari Secundu A nnae Innocenti p[ro]p[ri]o et vi Marani Benedicte s[an]c to Jnani Epiphani Ma rti occis e Jnani die Wil Stephadi Agneus & Lucie v. ii. </p>
--	--	---

Afbeelding 20 – MMW 10 B 17 fol. 3r.

Bijlage 2 – Literatuurlijst

Handschriften:

Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Hs. 10 B 17.

Het Utrechts Archief 221, 66.

Het Utrechts Archief 221, 66a.

Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 424 (5 C 5).

Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 402 (5 A 13).

Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 403 (3* B 2).

Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 404 (3 K 1).

Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 405 (3 K 3).

Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 418 (3 J 5).

Literatuur:

Corrêa, Alicia (ed.), *The Durham Collectar* 107 (Londen 1992).

Dubois, Jacques, *Le martyrologe d'Usuard. Texte et commentaire* (Brussel 1965).

Freeman, Gerard Pieter (ed.), *Elisabeth van Thuringen: We moeten de mensen blij maken* (Nijmegen 2007).

Gerritsen-Geywitz, Gisela, 'Kaarsvet en kerkwijding', in: S. Buitink, A. M. J. van Buuren, I. Spijker (ed.), *Rapiarijs. Een afscheidsbundel voor Hans van Dijk* (Utrecht 1877).

Grotefend, Hermann, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (Hannover 2007).

Gumbert, J. P., 'Het kapittelboek van de Utrechtse Mariakerk. Een van de weinige overgeleverde Noord-Nederlandse codices uit de twaalfde eeuw', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 9 (1999).

Hampson, R.T., *Medii Aevi Kalendarium or Dates, Charters, and Customs of the Middle Ages* (New York 1978).

Haverkate, H. M., C. J. van der Peet, *Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht* (Zutphen 1985).

Jonker-Klijn, Tine, *De bisschoppen van Utrecht van 690-1581* (Utrecht 2008) 76-80.

De Kruijf, Anique C., *Miraculeus bewaard. Middeleeuwse Utrechtse relieken op reis: de schat van de Oud-katholieke Gertrudiskathedraal* (Zutphen 2011).

Staal, C. H., *Catharijnekerk* (Utrecht 2003).

Tiele, P.A., *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Trajectinae* (Utrecht 1887).

Vellekoop, Kees (ed.), *Liber ordinarius sancte Marie Traiectensis. The Ordinal of St Mary's Church, Utrecht (Ms. London, British Library, Add. 9769* (Delft 1996).

Van Vliet, Kaj , 'De zalige nagedachtenis van deken Otto. De annalen van St.-Marie beschouwd in hun context', *Madoc* 12 (1998).

Websites:

Acta Sanctorum Database,

http://acta.chadwyck.co.uk/all/fulltext?ALL=Y&ACTION=byid&warn=N&div=3&id=Z300026562&FILE=../session/1398333912_9076&SOURCE=config.cfg&CURDB=acta (24-04-2014).

Grotefend, Hermann, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (Hannover 1891-1898) via: <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotefend/titel.htm#Zeitrechnung> (26-08-2014).

Het Utrechts Archief, 'Sint Servaasabdij van Cisterciënzerinnen te Utrecht' (versie 06-01-2013),

http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/archiefbank/archieftoegangen/zoekresultaat?miview=inv2&micode=1005-2&mizig=210&mizk_alle=#inv3t1 (24-08-2014).

Van de Water, Johan, *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten, der edele mogende heeren Staten 's Lands van Utrecht, mitsgaders van de ed. groot achtb. heeren borgemeesteren en Vroedschap der stad Utrecht, tot het jaar 1728 ingesloten : verrykt met allerhande edicten van Keyzer Karel en Philips den tweeden, handvesten, privilegien, octroyen, instructien, reglementen, resolutien, en andere aanmerkelyke stukken / alle in eene natuurlyke ordre met de vereyschte naeuwkeurigheid by een gebragt, en met nodige registers voorzien* (Utrecht 1729) via: <http://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-204923&lan=en#page//11/41/68/114168886185336476165169942880268186413.jpg/mode/1up> (24-08-2014).

Wikipedia, 'Andries van Cuijk' (versie 13-03-2013), http://nl.wikipedia.org/wiki/Andries_van_Cuijk (24-04-2014).

Wikipedia, 'Boudewijn van Holland' (versie 20-04-2014),

http://nl.wikipedia.org/wiki/Boudewijn_van_Holland (24-04-2014).

Wikipedia, 'Burchard van Lechsgemünd' (versie 24-01-2014),

http://nl.wikipedia.org/wiki/Burchard_van_Lechsgem%C3%BCnd (24-04-2014).

Wikipedia, 'Commémoration des fidèles défunts', (versie 4 maart 2014),

http://fr.wikipedia.org/wiki/Comm%C3%A9moration_des_fid%C3%A8les_d%C3%A9funts (24 augustus 2014).

Wikipedia, 'Dirk van Are' (versie 19-07-2013), http://nl.wikipedia.org/wiki/Dirk_van_Are (24-04-2014).

Wikipedia, 'Dirk van Holland (bisschop)' (versie 28-01-2014),
[http://nl.wikipedia.org/wiki/Dirk_van_Holland_\(bisschop\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Dirk_van_Holland_(bisschop)) (24-04-2014).

Wikipedia, 'Hartbert van Bierum' (versie 19 juli 2013)
http://nl.wikipedia.org/wiki/Hartbert_van_Bierum (24-04-2014).

Wikipedia, 'Hendrik van Vianden (bisschop)' (versie 12-03-2013),
[http://nl.wikipedia.org/wiki/Hendrik_van_Vianden_\(bisschop\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Hendrik_van_Vianden_(bisschop)) (24-04-2014).

Wikipedia, 'Herman van Horne' (versie 24-03-2014),
http://nl.wikipedia.org/wiki/Herman_van_Horne (24-04-2014).

Wikipedia, 'Otto van Gelre (bisschop)' (versie 02-02-2014),
[http://nl.wikipedia.org/wiki/Otto_van_Gelre_\(bisschop\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Otto_van_Gelre_(bisschop)) (24-04-2014).

Wikipedia, 'Otto van Holland' (versie 13-03-2014), http://nl.wikipedia.org/wiki/Otto_van_Holland
(24-04-2014).

Wikipedia, 'Otto van Lippe (bisschop van Utrecht)' (versie 10-11-2013),
[http://nl.wikipedia.org/wiki/Otto_van_Lippe_\(bisschop_van_Utrecht\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Otto_van_Lippe_(bisschop_van_Utrecht)) (24-04-2014).

Wikipedia, 'Wilbrand van Oldenburg' (versie 19-07-2013),
http://nl.wikipedia.org/wiki/Wilbrand_van_Oldenburg (24-04-2014).

Wikipedia, 'Willem van Gelre (bisschop)' (versie 12-03-2013),
[http://nl.wikipedia.org/wiki/Willem_van_Gelre_\(bisschop\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Willem_van_Gelre_(bisschop)) (24-04-2014).